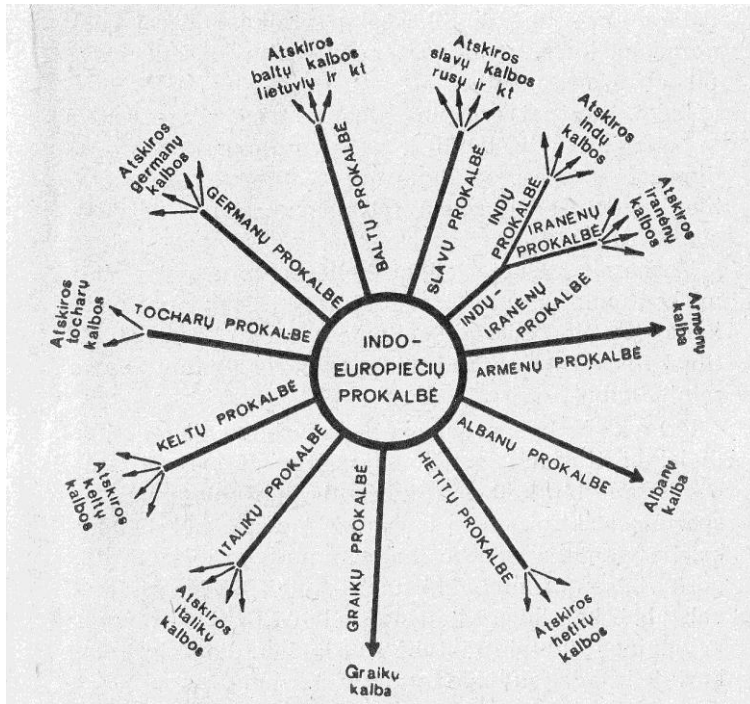

INDOEUROPIEČIŲ PROKALBĖ

Prieš šešeta–aštuonetą tūkstančių metų dar nebuvo nei lietuvių, nei latvių, nei rusų, nei lenkų, nei vokiečių, nei daugelio kitų tautų. Tuomet egzistavo indoeuropiečių protautė, iš kurios ilgainiui atsirado daugelis dabartinių Europos ir Azijos tautų, priklausančių gausiai indoeuropiečių šeimai ir sudarančių dabar kone pusę visos žmonijos.

Jeigu senų senovėje buvo indoeuropiečių protautė, tai, savaime suprantama, turėjo būti ir indoeuropiečių prokalbė, kuria jie susikalbėdavo. Šia prokalbe kadaise šnekėjo visų indoeuropiečių protėviai. Atskiros ide.¹ kalbos atsirado po labai sudėtingo anos prokalbės skaidymosi.

Indoeuropiečių prokalbės susiskaidymas (pagal V. Mažulį)

Tuos laikus, kai dar nebuvo atskirų ide. kalbų, vadiname indoeuropiečių prokalbės arba indoeuropiečių kalbinės bendrystės laikais. Ilgainiui ide. prokalbė pradėjo kisti. Yra daug priežasčių, lemiančių kalbų kitimą. Pirmiausia minėtinos visuomeninės priežastys. Anot A. Mejė, ryšys tarp visuomenės vystymosi tempų ir kalbos raidos tempų yra labai glaudus. Kalbų vystymąsi veikia įcentrinės ir išcentrinės jėgos. Įcentrinės jėgos – tai žmonių konservatizmas, geros susisiekimo sąlygos, padedančios bendrauti, bendra teritorija, bendra kultūra, sava valstybė, bendras ekonominis gyvenimas, bendrinė (literatūrinė) kalba, raštas, knygos...

Įcentrinių jėgų veikiama, kalba vienodėja. Išcentrinės jėgos – kultūros progresas, sunkios susisiekimo sąlygos, glaudūs kontaktai su kitų tautų ir kultūrų žmonėmis, tautų maišymasis, užkariavimai, atsiskyrusių kalbų tarpusavio poveikis ir kt. išcentrinės jėgos skatina kiekvienos kalbos kitimą. Pasak įžymaus prancūzų kalbininko A. Mejė, jėgų, palaikančių kalbinį patvarumą, nedaug tėra, o jėgos, skatinančios kalbą kisti, labai didelės. Susiformavus bendrinei, tai yra literatūrinei kalbai, išcentrinių jėgų poveikis susilpnėja.

Prokalbe indoeuropiečiai yra šnekėję naujajame akmens amžiuje – neolite, pirmykštės bendruomeninės santvarkos laikais. Tuomet kalbų raida buvo lėta.

Veikiant išcentrinėms jėgoms, indoeuropiečių protautė suskilo į atskiras gentis, o prokalbė – į tarmes. Iš tų tarmių ilgainiui susidarė atskiros prokalbės. Savo ruožtu šios prokalbės taip pat skaidėsi į tarmes, iš kurių ilgainiui išsirutuliojo visos šiandieninės indoeuropiečių kalbos. Kai suiro pirmykštė bendruomenė, kalbų raida žymiai paspartėjo. Dabar indoeuropiečių kalbų šeimą galime skirstyti į dvylika šakų: graikų, italikų, keltų, germanų, tocharų, indų, iranėnų, baltų (aisčių), slavų, albanų, armėnų, hetitų.

Indai, iranėnai, armėnai, albanai, frigai, ilyrai, slavai ir baltai (lietuvių, latvių ir prūsų protėviai) sudaro vadinamąją sateminę kalbinę grupę. Ji savo vardą gavo nuo iranėnų žodžio *satem*, reiškiančio „šimtą“ (latviškai *simts*, rusiškai *sto*).

¹ Patogumo dėlei šitaip toliau kai kur trumpinsime žodį „indoeuropiečiai“.

Tocharai, graikai, italikai, keltai ir germanai vadinami kentumine grupe, kuri tokį vardą gavo nuo lotynų kalbos žodžio *centum* (skaitome kentum) „šimtas“. Hetitų kalba užima tarpinę vietą tarp kentuminių ir sateminių kalbų.

Pirmykštės bendruomenės laikais buvo tik gentiniai dialektai. Kuriantis genčių sąjungoms, formavosi tautybės ir tautybių kalbos, o kuriantis valstybingumui, paspartėjo atskirų genčių būrimasis į vieną tautybę, šnekančią vieninga tautybės kalba, nors ir turinčia skirtingose vietose tarminių skirtumų. Antai, iškilus Lietuvos valstybei, karaliaus Mindaugo laikais (XIII a.) atsirado ir vieninga lietuvių tautybė su vieninga lietuvių kalba, kurioje ir tada jau buvo tarminių skirtumų.

Kylančio kapitalizmo epochoje susiformavo nacijos ir nacionalinės kalbos. Nuo atskirų ide. genčių, šnekančių atskirais dialektais, atsiradimo iki ide. nacijų, šnekančių savo nacionalinėmis kalbomis, susiformavimo praslinko labai daug laiko – keletas tūkstančių metų. Tai buvo labai ilgas ir sudėtingas procesas.

Tiriant indoeuropiečių praeitį, mokslui tenka skverbtis į priešistorinius laikus, kai nė viena indoeuropiečių kalba dar neturėjo rašto, todėl daug kas čia tebėra neaišku. Labai tolima praeitis skendi miglose, kurias stengiasi išsklaidyti lyginamoji kalbotyra ir archeologija.

Indoeuropiečių protautė ir prokalbė kaip reikiant buvo pradėtos tirti tik XIX a. pradžioje, atsiradus ide. lyginamajai kalbotyrai, tiriančiai tas kalbas lyginamuoju istoriniu metodu. Fr. Bopas buvo vienas pirmųjų lyginamosios kalbotyros kūrėjų. Jo pradėtą darbą toliau tęsė kiti kalbininkai. Vėliau indoeuropiečių praeitimi pradėjo domėtis ir kitų mokslų atstovai: archeologai, antropologai, istorikai ir kt.

Pasak A. Mejė, indoeuropiečius iš pradžių sudarė nedidelės etninės grupės, matyt, išsaugojusios savo bendrumo jausmą, o kai bendroji ide. vienovė buvo sutrikdyta, susikūrė naujos, taipogi turinčios savo vienovę, to paties tipo tautybės.

Indoeuropiečių kalbų raida buvo nepaprastai sudėtinga: kalbos ne tik skaidėsi, bet atskirais atvejais ir jungėsi. Daugelį amžių vystėsi ir kito ide. prokalbės žodynas (leksika), morfologija ir fonetika. Visi tie pakitimai vyko pagal tam tikrus dėsnius, kuriuos aiškina lyginamasis-istorinis kalbos mokslas. Žinodami tuos dėsnius, kalbininkai pajėgia dabar net rekonstruoti (atstatyti) kai kuriuos ide. prokalbės žodžius ir formas. Pavyzdžiui, indoeuropiečių prokalbėje buvo žodis **mātēr* „motina“, iš kurio atskirose ide. kalbose pasidarė: lietuvių *motė* ir *moteris* (pastarosios reikšmės pakitusios), latvių *māte*, rusų *matj*, ukrainiečių *mati*, vokiečių *Mutter*, anglų *mother*, prancūzų *mère*, lotynų *māter*, graikų *mātēr*, sanskrito *mātār*, tocharų *mācar*, armėnų *mair*.

Atskiros ide. kalbos, lyginant jas su prokalbe, vystėsi netolygiai: vienos nuo prokalbės vaizdo tolo lėčiau, kitos greičiau, vienos išlaikė senienų daugiau, kitos – mažiau. Išsisklaidžius indoeuropiečiams dideliuose plotuose, prokalbės kitimas vyko skirtingomis kryptimis ir skirtingais tempais. Lietuvių kalba nuo prokalbės yra nutolusi mažiau už visas kitas gyvąsias, tai yra dabartines ide. kalbas, todėl joje daugiausia ir archaizmų esama. Matyti, lietuviai mažiausiai keliavo ir įsikūrė arti savo senosios protėvynės, kuri bus buvusi nuošalyje nuo kitų etninių grupių keliavimo tako, todėl ir lietuvių kalba senovėje mažiausiai buvo paveikta kitų, neindoeuropiečių kalbų.

Prancūzų kalbininkas A. Mejė kadaise pasakė: „Tas, kuris nori žinoti, kaip kalbėjo mūsų proseneliai, turi atvažiuoti pasiklausyti, kaip kalba lietuvis kaimietis“. Sakydamas „mūsų proseneliai“, A. Mejė turėjo galvoje indoeuropiečių protautę. Lietuvių kalbos archajiškumą, turtingumą ir grožį iškelia ir pabrėžia viso pasaulio kalbininkai. Lietuvių kalba labai svarbi visiems studijuojantiems lyginamąją kalbotyrą, todėl ji ir dėstoma daugelyje pasaulio universitetų.

Ypač krinta į akį senovės indų (sanskrito) ir lietuvių kalbų panašumas. Štai keletas bendrų sanskrito ir lietuvių kalbos žodžių: *kas*, *kadā*, *tadā*, *devas* („dievas“), *sūnus*, *naktam* („naktis“), *vīras*, *avis*. Net kai

kuriuos sanskrito kalbos sakinius lengva lietuviui suprasti. Pavyzdžiui, žymus indų rašytojas ir kalbininkas Sunitis Kumaras Četerdžis vienoje savo knygoje pateikia tokį sanskrito kalbos sakinį: *Kataras tu-am asi?* Kiekvienam lietuviui aišku, kad tuo sakiniu klausama: „Katrai tu esi?“

Indija, kaip žinome, yra Azijoje, o Lietuva – Europoje, todėl nei lietuviai, nei indai negalėjo vieni iš kitų panašių žodžių pasiskolinti. Abi kalbos juos paveldėjo iš ide. prokalbės. Taigi, bendri tų kalbų žodžiai yra geriausi liudininkai, įrodantys, kad visos ide. šeimos kalbos yra kilusios iš vieno kamieno – iš kadaise egzistavusios indoeuropiečių kalbinės bendrystės.

Tas faktas, kad indai yra įsikūrę rytuose, o europiečiai vakaruose, padėjo atsirasti ir pavadinimui „indoeuropiečiai“. Vokiečių mokslininkai vartoja mažiau vykusį terminą „indogermanai“. O kai kieno vartojami pavadinimai „arijai“ ir „arijoeuropiečiai“ taip pat nėra vykę, nes arijais vadinami tik indai ir iranėnai (indoiranėnai).

Kada suiro indoeuropiečių kalbinis bendrumas? Tikslios datos šiuo metu dar niekas negali pasakyti. Spėjama, kad tai įvyko ne vėliau kaip trečiajame, o gal ir ketvirtajame tūkstantmetyje prieš mūsų erą.

INDOEUROPIEČIŲ PROTĖVYNĖ

Iki XIX a. vidurio kalbininkai manė, kad indoeuropiečių prokalbės vaizdą geriausiai išlaikęs sanskritas. Tai padėjo atsirasti hipotezėms, kad indoeuropiečių protėvynė ieškotina Azijoje.

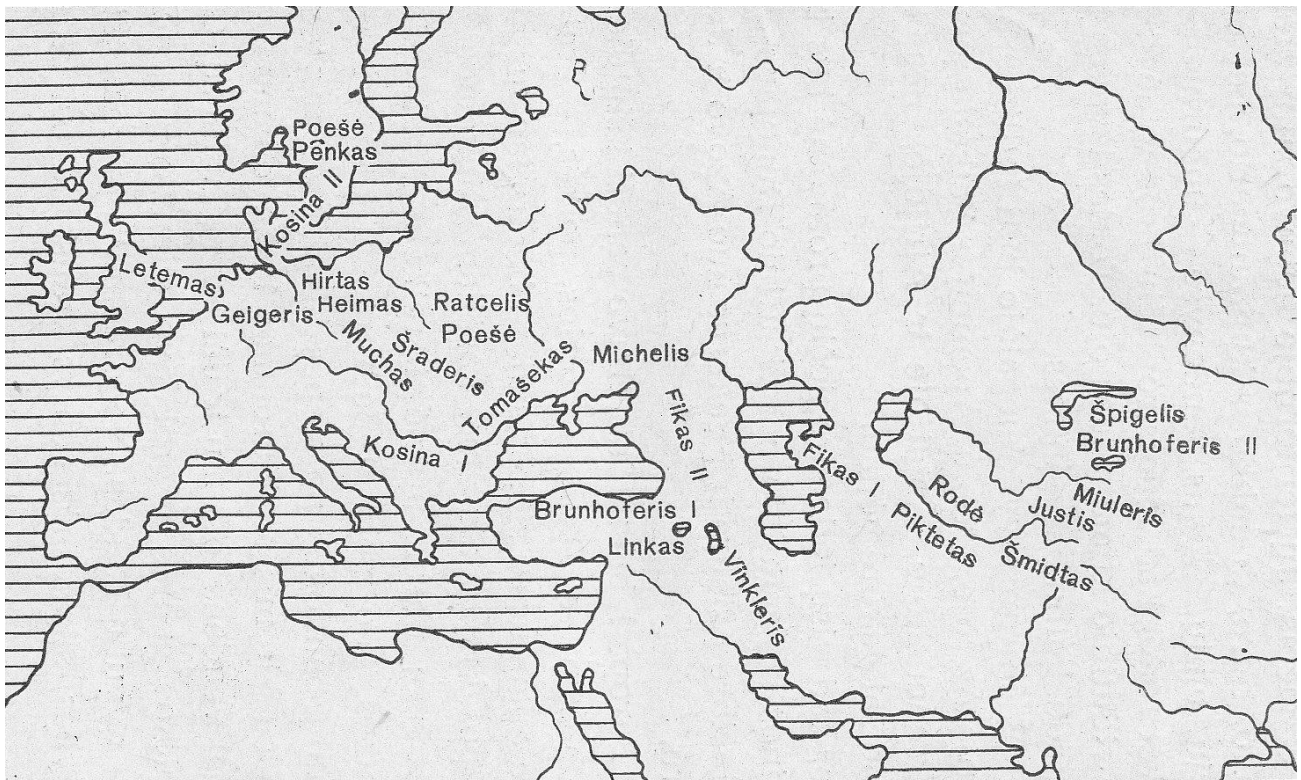
Anglas Letemas 1862 m. pirmasis pareiškė, kad ide. protėvynė buvusi ne Azijoje, bet Europoje. Kaskart vis daugėja šios pažiūros šalininkų.

Kad ide. protėvynė ieškotina Europoje, rodo šie faktai: pirma, paaiškėjo, kad lietuvių kalba ne mažiau archaiška, kaip sanskritas; antra, kalbų lyginimas parodė, kad, gyvendami kaimynystėje su indoeuropiečiais, finai iš jų pasiskolino nemaža žodžių, iš kurių pažymėtinas *medus* (sanskritiškai *madhu*, ide. **medhu-*, suomiškai *mesi*). Vadinasi, ir indoeuropiečiams, ir finams jau buvo pažįstamos bitės. Kadangi į rytus nuo Uralo kalnų bičių nebuvo, tai Azijoje indoeuropiečių protėvynė negalėjusi būti. Finų protėvynė buvo į vakarus nuo Uralo, šiaurės rytų Europoje, tarp Volgos ir Kamos upių, todėl jų kaimynystėje bus gyvenę ir indoeuropiečiai. Savo protėvynėje iš metų laikų indoeuropiečiai pažinojo vasarą ir žiemą. Jų teritorijoje nebuvo šiltų kraštų žvėrių: liūto, tigro, dramblio ir kupranugario, bet būta vilkų, lokių, elnių, vidaus vandenyse – ungurių ir lašišų. Tai vėl rodo, kad indoeuropiečių protėvynės būta Europoje, vidutinio klimato juostoje. Tokias išvadas leidžia daryti ide. kalbų palyginimas.

Indoeuropiečių protėvynė negalėjo būti Indijoje, Irane, Mažojoje Azijoje, Pirėnų, Apeninų ir Balkanų pusiasaliuose, Prancūzijoje, Anglijoje ir Airijoje, nes ten indoeuropiečiai įsikūrė vėliau.

Spėjama, kad visų indoeuropiečių protėvynė bus buvusi Ukrainos ir žemutinio bei vidurinio Dunojaus stepėse, plytinčiose į šiaurę ir į vakarus nuo Azovo ir Juodosios jūrų.

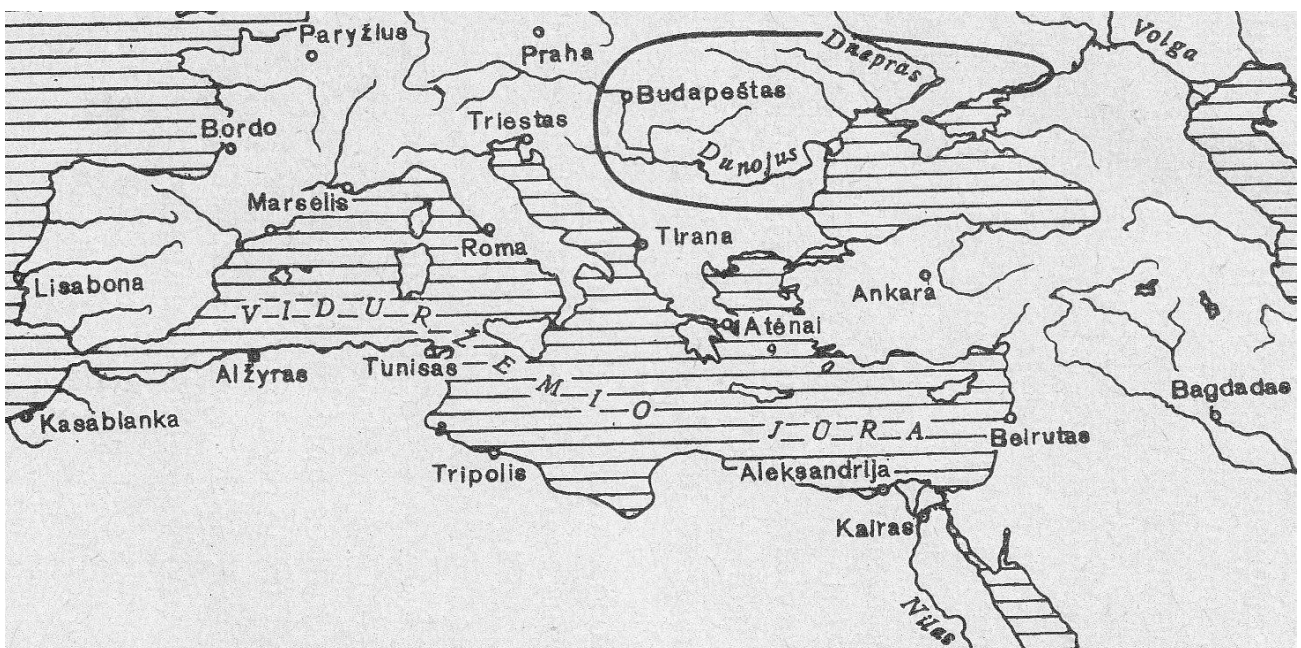
Senovės Europa labai mažai tebuvo panaši į šių dienų sukultūrintą žemyną. Didžiulės girios, pelkės, ežerai ir aukšta žolė apaugusios stepės sudarė būdingiausias ano meto Europos kraštovaizdžius. Pasėliams tinkamos žemės buvo maža; norint ją plėsti, reikėjo kirsti girias, sausinti pelkes. Tuo metu indoeuropiečių gentys klajojo su gyvulių bandomis po stepes ir miškastepes, dažnai vienos su kitomis susidurdamos ir kovodamos dėl ganyklų, dėl vandens telkinių ir dėl geresnių dirvų. Geriau ginkluotos gentys užgrobdavo silpnesnių genčių ganyklas ir gyvulių bandas. Nenorėdamos prarasti laisvės ir gyvybės, silpnesnės gentys kraustydavosi kitur.

Žemėlapyje parodyta, kur kai kurie mokslininkai mėgino ieškoti indoeuropiečių protėvynės

Kai pagausėjo gyventojų, indoeuropiečiai suskato ieškoti naujų žemių. Jau V–IV tūkstantmetyje pr. Kr. prasidėjo jų kelionės (migracijos). Apie IV–III tūkstantmetį pr. Kr. ide. gyvenvietės jau bus buvusios tarp Juodosios bei Baltijos ir Šiaurės jūrų. Likusiuose Europos plotuose gyveno neindoeuropiečiai. Pavyzdžiui, Rytų Europos šiaurinėje dalyje gyveno minėtieji finai, Pirėnų pusiasalyje – iberai, Apeninų pusiasalyje – etruskai ir kitos etninės grupės.

Vieni indoeuropiečiai atsikraustė į Skandinaviją ir Jutlandijos pusiasalius, kiti įsikūrė Rytų ir Centrinėje Europoje. Dar kita indoeuropiečių dalis – arijai (indų ir iranėnų protėviai) – nusikraustė į Vidurinę Aziją, o iš čia pasuko į Indiją ir Iraną; hetitai iš protėvynės atėjo į Mažąją Aziją, o tocharai pasiekė net Sinczianą (Vakarų Kinijoje).

Spėjama indoeuropiečių protėvynės teritorija

Įsikūrę naujose vietose, kai kur indoeuropiečiai asimiliavo čiabuvius neindoeuropiečius, prinesdami jiems savo kalbą, papročius ir gyvenimo būdą. Kitur indoeuropiečiai buvo asimiliuoti čiabuvių.

Kadangi, išsikėlę iš savo senosios protėvynės, ide. daug kur maišėsi su neindoeuropiečiais, tai įvairaus plauko rasistų kalbos apie gryną indoeuropiečių arba arijų rasę neturi jokio pagrindo.

Indoeuropiečių išsisklaidymas ir kontaktai su kitomis tautomis pagreitino prokalbės skilimą, o vėliau ir atskirų ide. kalbų susidarymą. Kaip jau esame minėję, prokalbės skilimas tarpomis ir atskirų kalbų formavimasis buvo ilgas ir sudėtingas procesas. Iš tarmių formavosi atskiros prokalbės, o iš jų – atskiros ide. kalbos. Taip, pavyzdžiui, iš baltų prokalbės išsirutuliojo prūsų, lietuvių ir latvių kalbos, iš germanų prokalbės – vokiečių, anglų, olandų, švedų, norvegų, danų ir kitos germaniškosios kalbos, iš slavų prokalbės – rusų, lenkų, čekų, slovakų, serbų-chorvatų, bulgarų bei kitos slavų kalbos.

INDOEUROPIEČIŲ MATERIALINĖ KULTŪRA

Apie indoeuropiečių materialinę kultūrą žinių suteikia archeologija, lingvistinė paleontologija ir kultūros istorija.

Lingvistinė paleontologija yra kalbotyros šaka, kurios tikslas – remiantis žodynu (leksika) atsekti vienos ar kitos tautos gyvenimo sąlygas ir teritorinį išplitimą praeityje.

Lingvistinė paleontologija istoriniu šaltiniu laiko pačią kalbą. Pavyzdžiui, norėdami sužinoti, ar indoeuropiečiai laikė avis, turime pasižiūrėti, ką rodo kalbos faktai; lietuviškai ir sanskritiškai šis naminis gyvulys vadinamas vienodai – *avis*, latviškai – *avs*, *aita*, lotyniškai – *ovis*, rusiškai – *ovca* (su mažybine priesaga *-ca*). Vadinasi, į šį klausimą lingvistinė paleontologija duoda teigiamą atsakymą.

Jeigu vokiečiai turi žodį *Kuh* („karvė“), o tas žodis turi paralelių armėnų kalboje *kov*, senovės iranėnų *gao*, latvių *gavs*, graikų *bus*, lotynų *bos*, airių *bo*, bulgarų *govedo* („galvijai“), rusų *goviadina* („jautiena“), arba, jei vokiečių kalbos žodis *Joch* atitinka gotišką *juk*, sanskrito *yugum*, lotynų *jugum*, senovės slavų *igo*, lietuvių *jungas*, tai lingvistinė paleontologija leidžia daryti išvadą, kad šie abu žodžiai turėjo būti ir indoeuropiečių prokalbėje ir kad indoeuropiečiai jau laikė galvijus, o žodis „jungas“ rodo, kad kai kurie naminiai gyvuliai buvo naudojami darbui.

Kad indoeuropiečiai jau neolito pabaigoje laikė šešis naminius gyvulius: šunį, karvę, avį, ožką, kiaulę ir arkli, patvirtino ir archeologija. Dėl šių naminių gyvulių tiek lingvistinės paleontologijos, tiek archeologijos duomenys sutampa. Tyrimų duomenys rodo, kad gyvulininkystė buvo gana svarbus indoeuropiečių verslas.

Manoma, kad ir žemdirbystė nė kiek ne jaunesnis indoeuropiečių verslas, kaip gyvulininkystė. Jau neolito metu Europoje buvo auginami šie kultūriniai augalai: miežiai, kviečiai, soros, pupos ir linai.

Anot K. Būgos, kalba rodo ir tai, kad indoeuropiečiai jau mokėjo žemę dirbti. Visiems lietuviams gerai pažįstami šie trys žodžiai: *arti*, *akėti* ir *sėti*. Visus tris žodžius vartoja ir latviai: *art*, *ecet* ir *sēt*. Kad ir prūsai turėjo šiuos veiksmožodžius, rodo jų išvestiniai: *artoys* „artojas“, *aketes* „akėčios“ ir *semen* „grūdas“. Tokių atitikmenų netrūksta ir kitose indoeuropiečių kalbose.

Indoeuropiečių kalbose nėra bendrų žodžių metalams pavadinti, iš to daroma išvada, kad su metalais jie bus susipažinę jau prokalbei suskilus, o iki tol visi įrankiai, įnagai, padargai ir ginklai buvo gaminami iš medžio, kaulų ir dailintų akmenų. Vadinasi, darbo įrankių būta primityvių, todėl ir žemdirbystė bus buvusi primityvi. Matyt, vyravo daržinis kaplinis ūkis, kuriuo daugiausia vertėsi moterys. Atsiradus medinei žagei bei arklui, artojais tapo vyrai, nes šiam darbui prisireikė daugiau jėgos.

Daugumos indoeuropiečių būta sėslių, nes, kalbos liudijimu, jų jau pažinta namas su sienomis, durimis ir stogu. Bet to, namo dar neturėta nei langų, nei lubų. Namo būta antžeminio, keturkampio.

Primityvioje indoeuropiečių pirkiuje nebuvo nei grindų, nei stalų, nei krėslų, nei lovų, žodžiu, nebuvo visų tų patogumų, kuriais mes dabar naudojames. Žmonės miegodavo ant plūktinės aslos, pasitiesę pintinius kilimėlius bei žvėrių kailius. Asloje susėdę ir valgydavo. Žiemą pasišildydavo prie židinio ugnelės, sukurtos aslos viduryje. Sutemus židinio ugnelė ne tik šildydavo, bet ir apšviesdavo pirkią. Tokioje pirkiuje būta ir įkyrių parazitų: musių, blusų, blakių...

Indoeuropiečiai gyveno šeimyninėmis bendruomenėmis, į kurias įeidavo kelių kartų šeimos. Joms priklausė galvijai, ganyklos ir tam tikras dirbamos žemės plotas. Šeimyninė bendruomenė viename name negalėdavo tilpti, todėl prisireikė daugiau namų. Visi šeimyninės bendruomenės namai sudarė kaimą.

Susikaupus daugiau turto atskirose šeimyninėse bendruomenėse, reikėjo tą turtą saugoti ir ginti nuo kitų bendruomenių.

Indoeuropiečių išsisklaidymo schema. Nurodytos etninės grupės, kurios, išvykusios iš protėvynės, liko Europoje

Apsisaugojimui negana buvo vien tik ginklų – atsirado ir sustiprintos gyvenvietės. Lietuviškai tokia sustiprinta gyvenvietė (apsupta pylimo bei griovio ir aptverta) buvo vadinama *pilis*, latviškai – *pils*, graikiškai – *polis*, sanskritiškai – *pur*, slavų kalbose – *grad*, vokiškai – *Burg*. Vėliau kai kurios sustiprintos gyvenvietės tapo miestais. Tai patvirtina ir latvių k. žodis *pilseta* – „miestas“ (iš *pils sēta* – „pilies sodyba“).

Darbo pasidalijimą tarp vyro ir moters nulėmė augalų ir gyvulių pasaulis. Augalininkyste rūpinosi moterys, o gyvulininkyste – vyrai. Vyrai žvejojo, medžiojo ir prižiūrėjo naminius gyvulius.

Vystantis gyvulininkystei, vis labiau stiprėjo vyro vaidmuo bendruomenėje, nes visas perteklius, kurį duodavo gyvulininkystės verslas, atitekdavo vyrui. Išaugus vyro vaidmeniui bendruomenėje, įsigalėjo patriarchatas, arba tėvinė giminė, kuri palaipsniui pakeitė seniau egzistavusią motininę giminę (matriarchatą). Tokiu būdu atskirose bendruomenėse įsivyravo patriarchaliniai santykiai.

Suskilus indoeuropiečių protautei, vienur anksčiau, kitur vėliau bendruomeninė santvarka ėmė irti. Nors ūkio vienetas tebebuvo šeimyninė bendruomenė, ji skilo į atskiras dideles šeimas, o netrukus iš bendruomeninės žemės nuosavybės ėmė išsiskirti asmeninė žemės nuosavybė – alodas. Visa tai sudarė sąlygas turtinei nelygybei ir klasėms atsirasti.

Suskilus indoeuropiečių prokalbei, atsirado atskiros ide. tautybės bei etninės grupės, kurios paveldėjo visus kultūrinius savo protėvių įgūdžius ir ugdė juos toliau.

Atskirų ide. tautybių bei etninių grupių kultūros vystėsi skirtingais tempais. Kultūros vystymąsi skatino geresnės gamtinės sąlygos ir kontaktai su aukštesnės kultūros žmonėmis. Etninės grupės, patekusios į blogesnę geografinę aplinką ir neturėdamos sąlygų bendrauti su aukštesnės kultūros grupėmis, negalėjo taip sparčiai kultūrėti. Tuo ir galima paaiškinti netolygų kultūrų vystymąsi. Antra vertus, reikia pripažinti, kad tautybių be jokios kultūros iš viso nebūta. Kiekviena etninė grupė turėjo savitą kultūrą. Tuo laikotarpiu jau buvo keičiamasi kultūrinėmis vertybėmis su kaimyninių ir tolimesnių kraštų gyventojais, nes jau egzistavo mainų prekyba.

Kol visi indoeuropiečiai dar tebegyveno savo protėvynėje, jų kultūrinis lygis buvo vienodas, o mitologija – bendra. Jie visi buvo gamtos jėgų garbintojai: garbino saulę, mėnulį, perkūną. Turėjo šventųjų giraičių, šventųjų upių ir ežerų. Mat, dėl menko gamybinių jėgų išsivystymo žmogus buvo bejėgis kovoti su gamtos reiškiniais. Gamtos baimė, jos jėgų nepažinimas ir pagimdė religiją, kuri, suskilus indoeuropiečių protautei, vystėsi toliau.

BALTAI

BALTŲ VARDAS

Baltų šeimai priklauso lietuviai, latviai ir išnykusieji prūsai, jotvingiai, kuršiai, sėliai ir žemgaliai. Senų senovėje visos šios padermės kiltys bendro pavadinimo nėra turėjusios. K. Jaunius ir K. Būga siūlė jas vadinti aisčiais. Pirmasis baltų vardą pavartojo vokiečių kalbininkas G. Neselmannas 1845 m. baltų vardas išvestas iš Baltijos jūros pavadinimo. Jam buvo lemta įsigalėti ir nurungti aisčių vardą. Aisčių vardą (*Aestiorum gentes*) mokslininkai aptiko Publijaus Kornelijaus Tacito veikale *Germania*, parašytame 98 metais. Tiesą sakant, nei vienas, nei kitas lietuvių genčių vardas nėra visiškai geras. Aisčiais buvo vadinami ne visi baltai, o tik vieni prūsai. Be to, aisčių vardas pinasi su dabartinių estų vardu. Baltų vardas irgi netobulas, mat, tuo vardu geografijoje kartais vadinamos visos Pabaltijo tautos – lietuviai, latviai, estai, suomia... Tiksliai filologijoje baltais vadinami lietuvių, latvių ir prūsų protėviai. Nepaisant minėto trūkumo, baltų vardas prigijo mokslinėje literatūroje ir dabar visuotinai vartojamas.

BALTŲ KILMĖ

Tautų kilmės (etnogenezės) klausimai yra patys painiausi, todėl jie sunkiausiai sprendžiami. Žinome, kad baltai atsirado suskilus indoeuropiečių protautei bei prokalbei, bet smulkiai paaiškinti, kaip visa tai įvyko, dar niekas negali, todėl kilo daug prieštaringų nuomonių bei hipotezių. Palankiausios sąlygos nepagrįstoms hipotezėms atsirasti buvo iki XIX a. pradžios, dar nesusiformavus lyginamosios kalbotyros mokslui.

XV ir XVI a. daug kas lietuvius ir kitus baltus kildino iš romėnų, nes Lietuvoje anuomet buvo paplitęs romėniškos kultūros ir lotynų kalbos pažinimas. Buvo remiamasi faktu, kad lietuvių kalboje yra daug žodžių, panašių į lotyniškus, pavyzdžiui: dievas – *deus*, vyras – *vir*, ugnis – *ignis*, sėmenys –

semen, dantis – *dens*, senis – *senex*, tu – *tu*, esti – *est*, èsti – *edere*, augti – *augere*, sèdėti – *sedere*, jungas – *jungum* ir taip toliau. Dėl šių ir kitų panašumų buvo manoma, kad lietuvių kalba esanti lotynų kalbos atšaka, o lietuviai esą kilę iš senovės romėnų. Atsirado net legenda apie Lietuvos valdovų pradininką ir Lietuvos kūrėją Publijų Liboną, vėliau pavadintą Palemonu. Tai buvęs Pompėjaus laivyno vadas, kuris I a. pr. Kr., Romos pilietinio karo metu, palikęs tėvynę ir išvykęs į šiaurę su žmona, vaikais ir 500 Romos patricijų. Jie apiplaukė Europą ir išlipę į krantą toje vietoje, kur buvo dvylika kažkokios didelės upės atšakų. Toliau jie plaukė Nemunu iki Dubysos. Čia buvusi įkurta pilis.

Lenkų istorikas Janas Dluogošas, pasirėmęs tam tikromis bendrybėmis romėnų ir lietuvių pagonių kulte bei lotynų ir lietuvių kalbų panašumu, taip pat lietuvius kildino iš romėnų. Lietuviai, esą, atsikėlė į šį kraštą Cezario laikais.

Dar daugiau bendrybių galima rasti baltų-slavų žodyne. Išvardinsime kelis panašius rusų ir lietuvių kalbų žodžius: galva – *golova*, draugas – *drug*, vartai – *vorota*, varna – *vorona*, bėgu – *begu*, nešti – *nesti*, abu – *oba*, ranka – *ruka* (lenkiškai – *ręka*, kašubiškai – *rąka*). Tad nereikia stebėtis, jei J. Dluogošo amžininkas Enėjas Silvijus Pikolominis, vėliau popiežius Pijus II (1405–1464) lietuvius laikė slaviškos kilmės tauta.

F. Kalimachas-Buonakorsis (1480) lietuvius kildino iš keltų, E. Stela (1518) – iš alanų, K. Hartknochas (1679) – iš suomių. Vienas XVI a. vidurio kronikininkas Jodochas Wilichius tvirtino, kad prūsų kalba esanti „sudarkyta“ graikų kalba ir kad jis pats dažnai su prūsais graikiškai kalbėjęsis... Romantizmo metu Pranciškus Ksaveras Bogušas (1746–1820) lietuvių protėviais laikė germanų giminę – herulius. Panašiai ir latvių pastorius K. Vatsonas (1777–1826) latvius kildino iš herulių. Jonas Basanavičius (1851–1927) įrodinėjo, kad senovės trakai ir frigai esą šių dienų lietuvių sentėviai, kad lietuviai esą Mažosios Azijos ir Trakijos ateivių palikuonys.

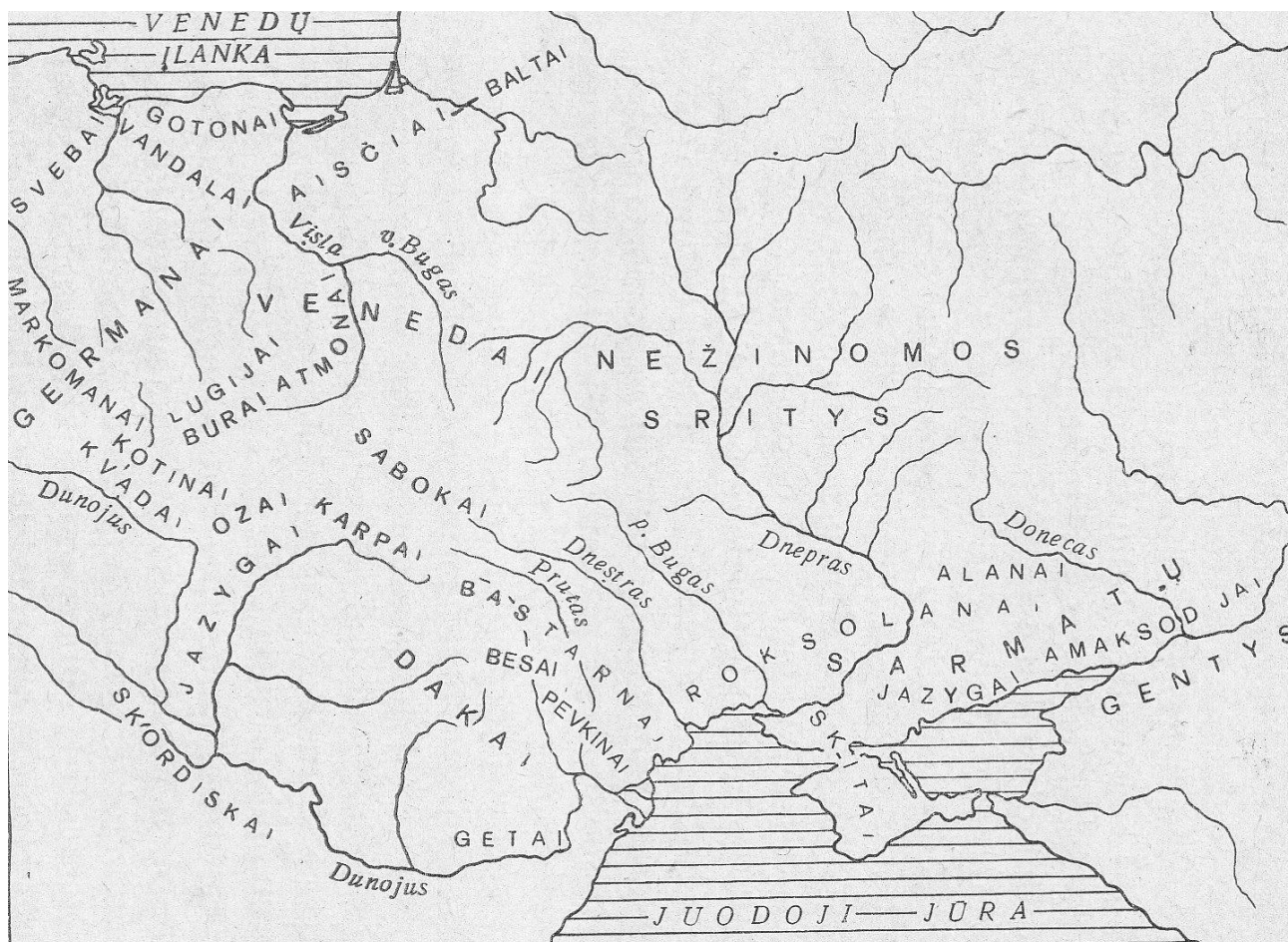
Naujoviška kalbotyra, sugriovusi ir atmetusi šias ir visas kitas nepagrįstas baltų kilmės hipotezes, sukūrė keletą naujų, geriau pagrįstų hipotezių.

Paskutiniuoju metu išryškėjo dvi pagrindinės baltų kilmės hipotezės. Vienos iš jų atstovai teigia, kad yra buvusi bendra baltų-slavų prokalbė, kuriai suskilus atsiradę baltai ir slavai. Šią hipotezę iškėlė A. Šleicheris, o dabar palaiko daugelis lenkų mokslininkų ir tokie kalbininkai kaip A. Vajanas, V. Georgijevas.

Jeigu būtų buvusi baltų-slavų prokalbė, tai, be abejo, šiandien turėtume tarpinių tarmių tarp baltų ir slavų kalbų. Nesant jungiamųjų grandžių, neįmanoma įrodyti, kad būta baltų-slavų prokalbės. Visa tai žinodamas, lenkų kalbininkas prof. J. Otremskis paskelbė hipotezę, kad senovės jotvingiai sudarė tarpinę grandį tarp baltų ir slavų. Jotvingių tarmė yra išnykusi. Neturime tos tarmės nė rašytinių paminklų. Išliko dokumentuose tik keliasdešimt netiksliai užrašytų vietovardžių, asmenvardžių ir atskirų žodžių, iš kurių neįmanoma daryti tokių drąsių apibendrinimų.

Tarp kalbininkų šiuo klausimu vyksta gyvos diskusijos. Vieni palaiko minėtąją hipotezę, kiti neigia. Antai, tokie kalbininkai, kaip S. Bernšteinas ir F. Filinas, yra įsitikinę, kad baltų-slavų prokalbės hipotezė neturi tvirto mokslinio pagrindo, todėl ji gali nuvesti į klystkelius ir padaryti daug žalos tolimesnei lyginamosios kalbotyros raidai.

Antrosios pažiūros pradininkas buvo prancūzų kalbininkas A. Meje, kurį palaikė J. Endzelynas, K. Būga ir daug kitų kalbininkų. Jo manymu, baltų ir slavų kalbos kilo iš artimų ide. tarmių, kurios toliau vystėsi paraleliškai ir nepriklausomai. Ši pažiūra taip pat turi labai daug šalininkų.

Europa pagal Ptolemėjų

BALTŲ PROTĖVYNĖ

Kiekviena tauta, išgyvenusi ilgesnį laiką kuriame nors krašte, palieka po savęs tam tikrų pėdsakų: materialinės kultūros liekanų, vietovardžių ir kt. Materialinės kultūros liekanas, atrastas piliakalniuose, senose sodybose bei kapinyuose, tiria archeologija, vietovardžius nagrinėja lingvistikos šaka toponimika (mokslas apie tikrinius vietų vardus). Šiomis dviem mokslo šakomis remiamasi tiriant labai sudėtingus bet kurios tautos kilmės, kilnojimosi bei protėvynės klausimus.

Pasitraukus ledynams, pirmieji gyventojai atkeliavo į Lietuvą maždaug prieš 12 tūkstančių metų. Archeologiniai radiniai rodo, kad jie atvyko iš pietų ir vakarų – iš Svidru ir Arensburgo kultūrų rajonų. Šios dvi kultūrinės grupės vėliau susiliejo į vieną. Tačiau kurios kilmės bei tautybės yra buvę patys seniausi Lietuvos gyventojai, šiuo metu dar sunku pasakyti. Yra dvi hipotezės. Viena hipotezė teigia, kad ankstyvojo neolito periode visame Pabaltijy gyventa finų, ir tik vėliau (II-ajame tūkstantmetyje pr. Kr.) juos pakeitė indoeuropiečiai. Pastaruoju metu vis labiau įsigali nuomonė, kad jau nuo seno pietiniame Pabaltijy (Lietuvoje ir Latvijoje) gyveno tie patys žmonės, iš kurių vėliau susidarė baltų gentys.

Baltų protėvynės riboms nustatyti svarbiausias šaltinis yra toponimika. Šį klausimą sprendė daugelis kalbininkų. Jau 1897 m. rusų mokslininkas A. Kočiubinskis paskelbė straipsnį „Priešistorinės Lietuvos teritorija“, kuriame paskelbė, kad kai kurie upių vardai iki Berezinos baseino rytuose ir iki šiaurinių Pripetės baseino pakraščių pietuose yra baltiški (pavyzdžiui, upėvardžiai Ūla, Kleva, Olsa, Berešta). A. Pogodinas, 1901 m. išleidęs knygą *Iš slavų kraustymosi istorijos*, baltiškųjų vietovardžių rado dar daugiau ir žymiai toliau į rytus, negu A. Kočiubinskis. Įžymusis lietuvių kalbininkas K. Būga baltiškųjų vietovardžių sąrašą šioje teritorijoje gerokai papildė, įjungdamas dar Sožės upės baseiną.

Ištyręs šios srities vandenvardžius, K. Būga paskelbė hipotezę, kad baltų protėvynės reikia ieškoti į šiaurę nuo Pripetės (pagal kairiuosius jos intakus), pagal Bereziną ir Dniepro aukštupį beveik iki Sožės vidurupio. Slavai, pasak K. Būgos, gyvenę į pietus nuo Pripetės. VI a. prasidėjusi jų ekspansija. Slavų stumiami, baltai buvę priversti trauktis iš senųjų savo sodybų į vakarus, prie Baltijos jūros. Tas atsikraustymo žygis, prasidėjęs VI–VII a., užtrukęs net iki IX amžiaus. K. Būgos nuomone, anksčiausia iš visų baltų atskilę prūsai ir dar prieš Kristų jau gyvenę Pavislyje, kur jų kaimynai iš vakarų buvę rytiniai germanai – gotai. Žymiai vėliau (apie VI–VIII a.) dėl slavų ekspansijos išsikelia iš savo senosios protėvynės kuršiai, žemgaliai, sėliai, lietuviai ir latviai. Pirmaisiais Pabaltijo gyventojais K. Būga laikė somus (finus), tai yra estų, lybių ir suomių protėvius.

Archeologai pirmieji padarė pataisų šiame K. Būgos teiginyje. Jei šis teiginys būtų teisingas, tai apie VI–VII a. pastebėtume visai naują kultūrinę srovę, užliejusią tuos baltų kraštus, kur šiuo metu yra Lietuvos ir Latvijos teritorija. Tačiau šitokio pasikeitimo archeologiniai radiniai nepaliudija. Medžiaginė šio laikotarpio baltų kultūra vystosi be staigių šuolių. Archeologai baltų atsikraustymo datą į Pabaltijį nukėlė praeitin daugiau kaip 2000 metų.

K. Būga teigė, kad baltai traukėsi nuo slavų į vakarus, Baltijos linkui. Vėliau archeologai nustatė, kad slavų ekspansija vyko šiaurės kryptimi, taigi baltai turėjo trauktis ne į vakarus, bet į šiaurę – spaudimo kryptimi. Kalbininkų V. Toporovo ir O. Trubačiovo nuomone, pagrindinė Aukštutinės Padneprės baltų gyventojų masė, plintant toje teritorijoje slavams, ne pasitraukė į šiaurės vakarus, o buvo palaipsniui slavų asimiliuota. Tik priėmus šią prielaidą, esą galima paaiškinti, kodėl taip ilgai išliko tame rajone gana daug baltiškų vietovardžių.

Iš šių duomenų matyti, kad hipotezę apie rytinę baltų protėvynę reikia jau kitaip vertinti. Pagal naujausius archeologų tyrimus, baltų protėvynės centras, iš kurio baltai paplito, buvo į pietus ir į rytus nuo Baltijos jūros.

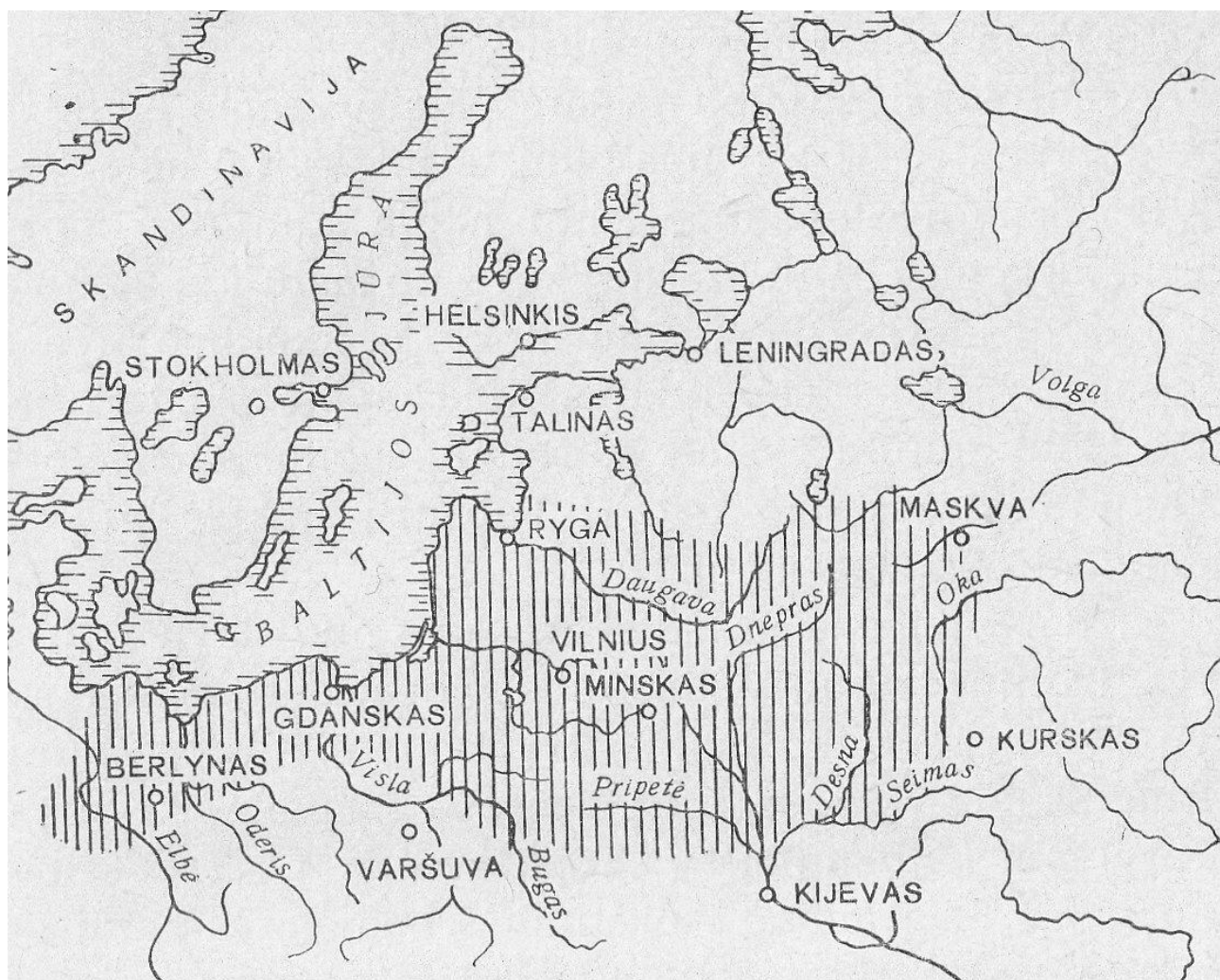
Bet K. Būgos toponiminiai tyrimai liko ir dabar svarbūs: jis mokliškai ir įtikinamai įrodė, kad baltiškų vandenvardžių randama toli į rytus nuo šių dienų Lietuvos ir Latvijos. K. Būga buvo pirmasis pačių baltų mokslininkas, sprendęs baltų etnogenezės, jų protėvynės ir migracijų (judėjimų) klausimus dar tuo metu, kai archeologija nedaug tegalėjo suteikti žinių apie baltus.

Po K. Būgos baltiškų vietovardžius slavų kraštuose tyrinėjo kiti kalbininkai. Vokiečių slavistas M. Fasmeris išaiškino dar daugiau baltiškų vietovardžių ir baltų išplitimo ribą nukėlė žymiai toliau į rytus – net į Okos baseiną. Rusų kalbininkai V. Toporovas ir O. Trubačiovas savo studijoje „Aukštutinės Padneprės vandenvardžių lingvistinė analizė“ (Maskva, 1962) paskelbė Aukštutinio Dniepro baseine suradę 800 baltiškų vardų, tuo įrodydami šios teritorijos baltiškumą priešistoriniais laikais (pradedant II-ojo tūkstantmečio pr. Kr. pradžia).

Minėti autoriai baltiškų vietovardžių rado į šiaurę ir į pietus nuo Pripetės upės, Sožės baseine ir Desnos baseino vidurupyje bei aukštupyje. Pietine baltiškų vandenvardžių paplitimo sritimi autoriai laiko Seimo baseiną. Kadangi Seimo upė sudarė šiaurinę iranėnų (skitų) paplitimo ribą, tai anuomet baltai galėjo turėti tiesioginių kontaktų su iranėnais.

Rusų archeologo V. Sedovo nuomone, baltai į Paseimę atsikėlę iš šiaurės apie V–VI a. pr. Kr. ir atnešę vadinamąją Juchnovos kultūrą (pavadintą gyvenamosios vietos vardu). Baltų kontaktai su iranėnais ten galėję trukti apie 500 metų, tai yra iki Kristaus. Paseimės iranėnų (skitų) kai kurios gentys, atsikrausčius baltams, matyt, ne pasitraukusios, o dar iki Kristaus buvusios ateivių baltų asimiliuotos.

Pagal toponimikos ir archeologijos duomenis, rytinė baltų priešistorinė riba dabar vedama per Volgą, Maskvos ir Okos upių aukštupius.

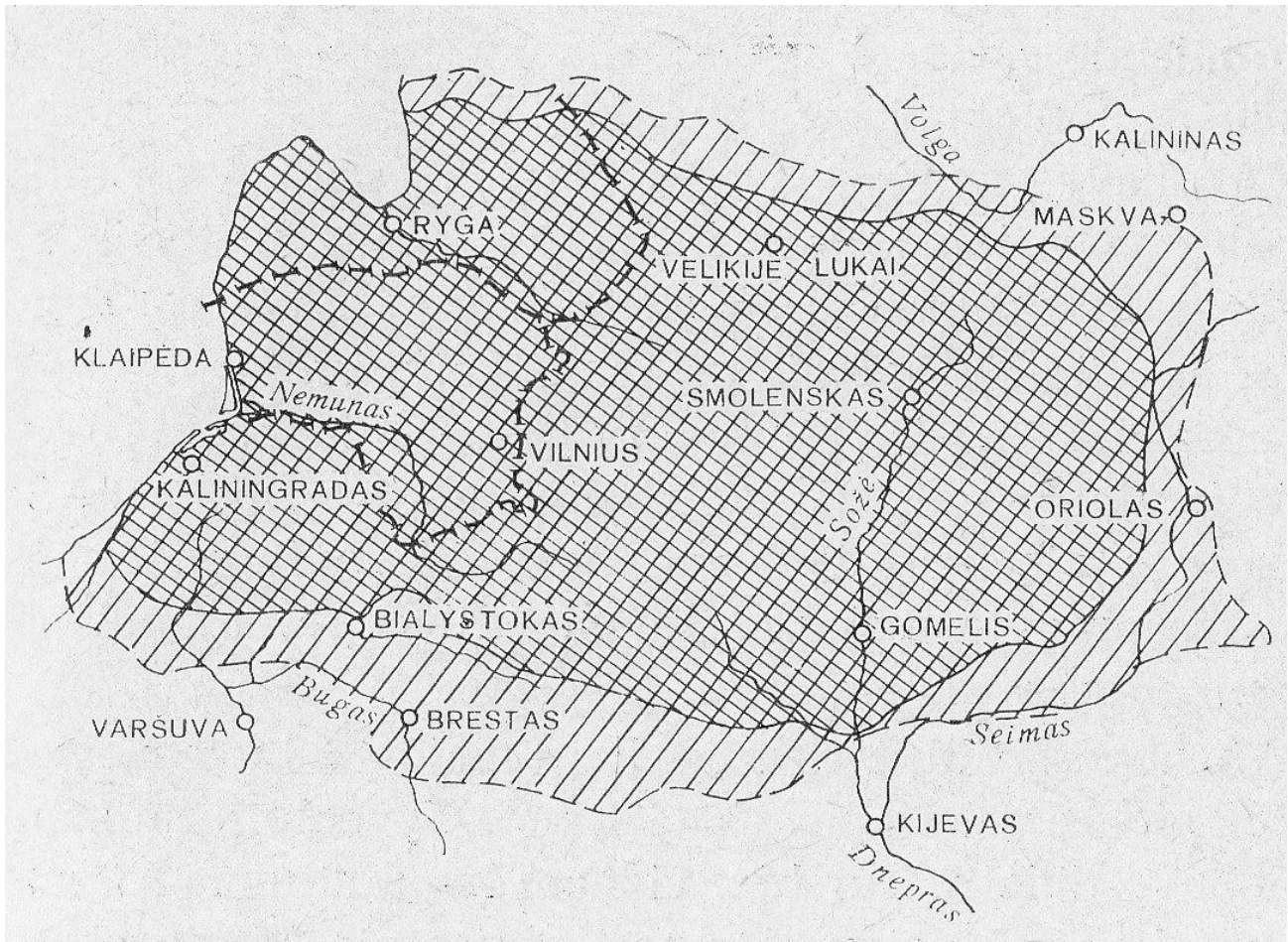

Baltiškų vandenvardžių paplitimo žemėlapis. Šioje teritorijoje reikia ieškoti baltų protėvynės, kuri, tikriausiai, bus buvusi prie Baltijos jūros (pietinis ir rytinis Pabaltijys) ir toliau į rytus

Žymiai vėliau buvo pradėtos tirti vakarinės baltų protėvynės ribos. 1939 m. vokiečių archeologas L. Kilianas pastebėjo, o kalbininkas H. Krahe patvirtino (1943 m.) esant neabejotinai baltiškų vietovardžių į vakarus nuo Vyslos iki Persantės upės, kurios vardas buvo baltiškos kilmės. Įžymus lietuvių hidrologas prof. S. Kolupaila 1933 m. aptiko neabejotinai baltišką Santakos vietovardį (lenkiškai – *Santok*), ten, kur Notecė įteka į Vartą (Oderio intaką). Po antrojo pasaulinio karo Vokietijos kalbininkas H. Šalis daugybėje straipsnių įrodinėjo, kad baltiškų vietovardžių esama net iki Elbės ir Saksonijos ir šiek tiek dar į vakarus nuo Elbės. Remdamasis vietovardžių studijomis, jis paskelbė Riugeno salos ir kai kurių jos vietovardžių, taip pat ir Berlyno pavadinimo baltišką kilmę.

Vakaruose savo teritoriją, siekusią net už Elbės, baltai buvę priversti užleisti germanams. Mat, II-ajame tūkstantmetyje pr. Kr., archeologo Kosinos manymu, germanai iš savo protėvynės – Skandinavijos ir Jutlandijos pusiasalių – ėmę veržtis pagal Baltijos pajūrį į rytus, nes vakaruose jų ekspansijai pasipriešinę keltai. Apie 1750–1400 m. pr. Kr. germanai pasiekę Oderio upę, apie 750 m. pr. Kr. – Vyslą, apie 500 m. pr. Kr. jau peržengę Vyslą. Kai II a. rytiniai germanai (gotai) išsikraustė į pietryčių Europą, baltai vėl pasistūmėjo iki Vyslos. Reikia manyti, kad ne visi baltai, veržiantis germanams į rytus, suskubo pasitraukti nuo Elbės. Rytų germanų paliktoje teritorijoje VII–VIII a. pradėjo kurtis slavai. Ten jie maišėsi su baltų likučiais, kuriuos ilgainiui asimiliavo. Sumišus ten baltų likučiams su slavais, ilgainiui iš to mišinio susidarė smulkios lenkų etninės grupės: kurpių, drobuliakų, karvatkų ir kašubų.

Slavams atkeliavus į rytų germanų paliktą teritoriją, baltų vakarinė riba stabilizavosi. Baltų teritoriją nuo slavų teritorijos skyrė Vyslos žemupys ir Vakarų Bugas.

Baltų paplitimas paskutiniais amžiais pr. Kr. (pagal K. Būgą, M. Fasmerį, V. Toporovą, O. Trubačiovą, M. Gimbutienę ir A. Vanagą)

Paskutiniais amžiais pr. Kr. baltų protėvynė vakaruose siekė Vyslos žemupį, rytuose – Maskvos, Okos ir Volgos aukštupius. Pietinė baltų išplitimo riba siekė Seimą, ėjo į pietus Pripetės ir pagal Vakarų Bugą. Žemėlapyje parodytos baltų protėvynės ribos paskutiniais amžiais pr. Kr.

Senovės baltų teritorija, kaip matome, buvo nemaža. Jos plotas siekė apie 480 000 km². Gyventojų tankumas nebuvo didelis, turbūt, vienam kvadratiniam kilometrui teko ne daugiau kaip po 1 gyventoją. Vadinas, baltų skaičius (įskaitant ir vaikus) pirmaisiais amžiais po Kr. galėjo siekti arti pusės milijono. Ne daugiau gyventojų anuomet galėjo turėti slavai ir germanai. Be abejo, baltų gentys šioje didelėje teritorijoje gyveno ne vienu laiku ir nevienodai ilgai. Pietuose baltai susisiekė su slavais, pietryčiuose (už Seimo upės) su iranėnais, o šiaurėje ir rytuose – su finų padermės gyventojais. Pastoviausi baltų kaimynai buvo finai, kurie šiaurėje kaimynais išliko net iki šių dienų (estai). Slavai iš pradžių gyveno į pietus nuo baltų. Prasidėjus slavų ekspansijai į šiaurę, apie VI a., slavai paplinta pietrytinėje ir rytinėje baltų gyvenamosios teritorijos dalyje ir pasidaro ne tik pietiniais, bet ir rytiniais kaimynais. Apie II a., išsikrausčius iš Pavislio germanams (gotams), jų vietą, pamažu užima slavai, tapdami VII–VIII a. ne tik pietvakariuose, bet ir vakaruose baltų kaimynais.

Nuo VI a. dėl slavų ekspansijos baltai ima nykti tolimose rytinėse srityse, tačiau viena baltų kiltis – galindai išsilaikė iki XIII a., iš visų pusių apsupta slavų. Slavai stūmėsi ne tiesia linija, bet pleištais (kyliais). Apie VII a. (ne anksčiau kaip VI a.), pagal K. Būgą, slavai buvo pasiekę sritis į vakarus nuo

Minsko–Polocko linijos. Kalbiniai duomenys rodo, kad į Gardino apylinkes slavai įkeliavę apie VIII–IX amžių.

BALTŲ PROTAUTĖS IR PROKALBĖS SKILIMAS

Nemažuose plotuose gyvenančios artimos gentys niekada nebūna kultūrinio ir kalbinio atžvilgiu vienalytės. Skirtinga geografinė aplinka, sunkios susisiekimo sąlygos, bendravimo stoka, kaimyninių genčių poveikis ir kitos priežastys padeda įvairiems skirtumams atsirasti, susiskaldyti. Susiskaldymo neišvengė nė baltai.

Baltų prokalbė, kaip savarankiškas kalbinis vienetas, susiformavo maždaug II-ojo tūkstantmečio pr. Kr. pradžioje ir išsilaikė maždaug iki IV a. po Kr., kai išsiskyrė vakarinių baltų (prūsų) ir rytinių baltų (lietuvių–latvių) prokalbės.

Apie trečią baltų prokalbės dukterį – Dniepro baltus – mokslininkai žino labai nedaug. Atskiromis salelėmis baltai išgyveno ten ligi XIII a. Senosiose rusų kronikose užfiksuotas ten vienos rytinių baltų genties pavadinimas – galindai. Jie gyvenę apie Protvos upės aukštupį, netoli Možaisko, į pietų vakarus nuo Maskvos. Galindai XII a. rusų kronikose dar buvo minimi. Kai kurie tyrinėtojai mano, kad Herodoto minimi neurai ir budinai tai irgi Dniepro baltų gentys. Jiems priskiriama vadinamoji Juchnovos kultūra.

Lietuvių bei latvių kalbos išsiskyrė iš rytinių baltų prokalbės ne anksčiau kaip VII amžiuje. Taigi, lietuvių ir latvių kalbos gimė maždaug prieš trylika šimtmečių. Vadinasi, jos abi yra jaunos kalbos. Nepaisant to, lietuvių kalba laikoma archaiškiausia iš visų gyvųjų indoeuropiečių kalbų, nes ji daugiausia yra išlaikiusi žodžių ir formų, artimų indoeuropiečių prokalbei.

Vakariniai baltai (prūsai) buvo asimiliuoti germanų, o Dniepro baltai – slavų. Savo tautybę išlaikė tik rytinių baltų palikuonys (lietuviai ir latviai).

ANKSTYVIEJI ISTORINIAI ŠALTINIAI APIE BALTUS

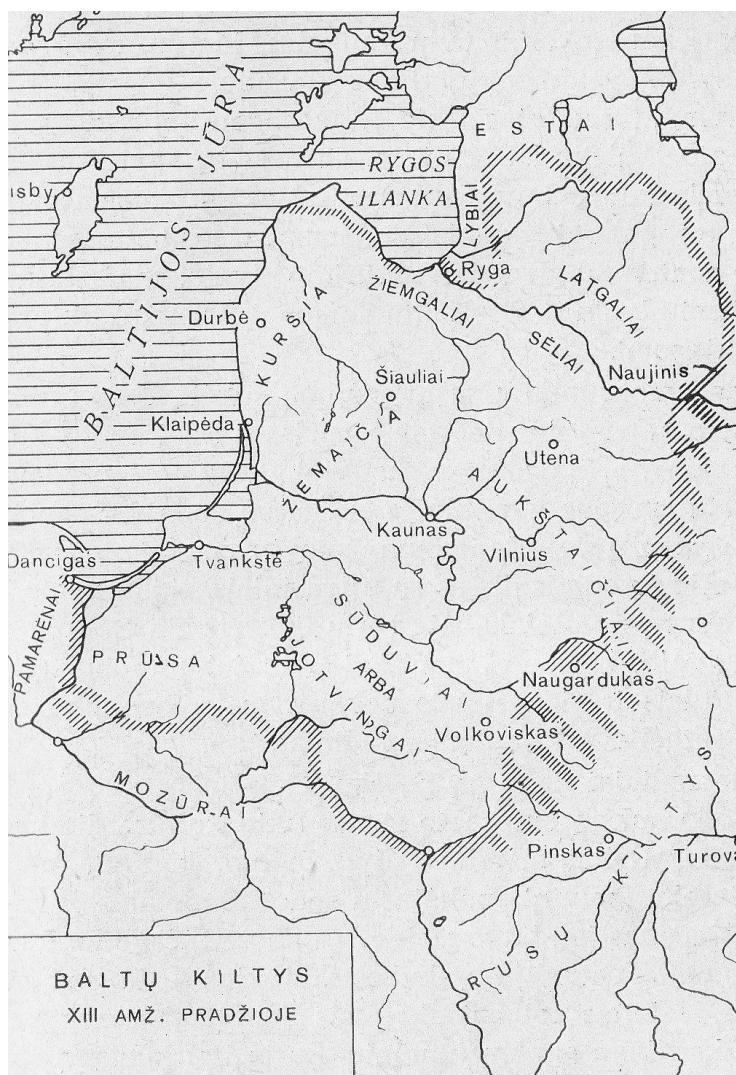
Apie 425 m. pr. Kr. Herodotas mini, kad į šiaurę nuo skitų žemdirbių gyvenę neurai, o į šiaurę nuo skitų klajoklių – budinai. Neurai ilgą laiką buvo laikomi slavais ar baltoslavais. Latvių kalbininkas P. Šmitas teigė, kad neurai bus buvę baltai. Neurų vardą jis siejo su Neries vardu. Baltarusių kalbininkas A. Veržbovskis ne tik neurus, bet ir budinus laiko baltais, nes ir vieni, ir kiti gyvenę kaip tik ten, kur kalbininkai yra radę baltiškuosius vietovardžius. Plinijus Senasis savo *Gamtos istorijoje* (I a.) rašo, kad Dniepras prasideda neurų krašte. Kad baltų (aisčių) gyventa į rytus nuo Vyslos, mini net keli šaltiniai: Tacitas I a., Ptolomėjus II a., Jordanas VI a., Vulfstanas IX a. Atskirų baltų genčių vardai istoriniuose šaltiniuose išskyla ne vienu laiku. Jau 178 m. graikų geografas Ptolomėjus mini dvi aisčių kiltis – galindus ir sūduvius.

Gana anksti šaltiniai pradeda minėti kuršių vardą – nuo VII a. Herverarsaga pasakoja, kad švedų karalius Ivaras apie 675 m. valdęs Kuršą, Estiją ir kitus kraštus.

Žiemgalių vardas pirmą kartą aptinkamas skandinavų šaltiniuose, kur sakoma, kad apie 870 m. Danijos išeiviai pavergė Žiemgalą.

Pirmą kartą Lietuvos vardas buvo paminėtas 1009 m. Kvedlinburgo metraščiuose. Nestoro kronika XI a., be Lietuvos, Kuršo, Žiemgalos, paminėjo ir Latgalą.

Istoriniai šaltiniai iki XIII–XIV a. apie baltų kiltis vos teužsimena. Nerandame juose visus baltus charakterizuojančių pastabų ar tikslesnio atskirų kilčių gyvenamųjų, plotų nurodymo. XIII–XIV a. šaltiniai paliko žymiai daugiau žinių, pagal kurias galima kiek tiksliau nustatyti atskirų baltų kilčių gyvenamąsias vietas.

Baltų kiltys XIII a. pradžioje

BALTŲ KULTŪRA

Prieš antrąjį pasaulinį karą Europos kraštų archeologinėje ir filologinėje literatūroje buvo galima gana apščiai rasti tendencingų teiginių apie tariamai žemą baltų kultūrą.

Lietuvių, latvių ir objektyvesnių užsienio archeologų ir filologų tyrimai sugriovė šiuos prasimanymus.

Archeologiniai naujojo akmens amžiaus, žalvario ir geležies amžiaus radiniai aiškiai rodo, kad baltų kultūra nebuvo žemesnė už kaimyninių tautų kultūrą.

Yra žinomas faktas, kad žemesnės kultūros tautos turi pasiskolinusios daug žodžių iš tokių tautų, kurių kultūra yra aukštesnė. Baltų palikuonių – lietuvių ir latvių – kalbos garsėja savo žodingumu. Neišsenkamas liaudies išminties lobynas yra lietuvių ir latvių sukurta tautosaka.

Jeigu baltai būtų buvę žemesnės kultūros už savo kaimynus, tai baltų kalbose turėtų būti daug senų skolinių iš kitų kalbų. Kalbos faktai to nepatvirtina.

K. Būga, nuodugnai tyręs šį klausimą, sako: „Viso labo baltų kalbose iki šiol pasisekė sumedžioti vos tik 11 visų seniausių germaniškos kilmės žodžių.“ Iš tų žodžių tik tai vienas tėra bendras visiems baltams (alus).

K. Būga teigė, kad baltai iš germanų kalbų esą pasiskolinę šiuos žodžius: *alus*, la. *klaips* „kepalas“, pr. *pekus*, *šarvas*, pr. *rikijs*, pr. *kelmis* „kepurė“, pr. *ilmis* „stoginė daržinė“, pr. *lapinis* „šaukštas“, *midus*, *kvietys* ir *gatvė*.

Šiuo metu yra manoma, kad *pekus*, *kvietys* ir *kliepas* – savi, baltiški žodžiai, kurių germaniškumo negalima įrodyti.

Išbraukus iš K. Būgos sąrašo šiuos tris žodžius, beliks tik aštuoni seni germaniški skoliniai.

Taigi, kai kurių vokiečių tyrinėtojų kalbos apie tariamą germanų kultūrinę įtaką senovės baltams yra grynas prasimanymas.

Patys pirmieji lietuvių santykiai su rusais, pasak K. Būgos, buvo prekybinio pobūdžio. Prekybos keliu lietuviai gavę iš rusų šiuos žodžius: *pundas* „40 svarų“, *birkavas* „10 pundų“, *pipiras*, *šilkas*, *stiklas*, *asilas*, *katilas*, *kurtas*, *čerpė*, *turgus*, *tulkas* (vertėjas) ir *muitas*. Šiuos prekybinio pobūdžio žodžius lietuviai pasiskolinę iš rusų IX ir XI amžiuose.

Kaip matome, senų senovėje baltai ir iš slavų nedaug skolinių tėra gavę.

Mūsų eros pradžioje baltai kultūrinį paskatinimą, prekiaudami gintaru, gaudavo iš tolimesnių pietinių sričių, ypač iš Romos imperijos, o sritis, esančias į šiaurės rytus nuo jų, veikė baltai, perteikdami joms kultūrinę naujienas. Stiprią įtaką šiauriniams kaimynams rodo baltiškieji skoliniai suomių, estų, mardvių, čeremisų kalbose. Suomių kalbininkas L. Hakulinenas paskaičiavo, kad

dabartinėje literatūrinėje suomių kalboje iš kiekvieno tūkstančio suomiškų žodžių vienuolika yra baltų kilmės. Skolinių turinys liečia šias sritis: pirma – šeima, namai, ūkis; antra – kūno dalys; trečia – medžioklė, bitininkystė, gyvulininkystė, žemdirbystė, žvejyba; ketvirta – gamtos kūnai, religija; penkta – abstrakčios sąvokos. Ypač gausu skolinių, susijusių su žemės ūkiu. Baltiški skoliniai patvirtina archeologinius duomenis, kad ugrai-finai galėję iš baltų mokytis žemdirbystės ir gyvulininkystės. Net žodį „piemuo“ suomiai pasiskolino iš baltų (suomiškai *paimen*, estiškai *paimendama* – „piemenauti“). Visa tai rodo, kad suomių ir baltų protėviai ūkiškai bendravo, o vietomis jų ir mišriai gyventa.

Romėnų rašytojas Kornelijus Tacitas (55–117) 98 m. savo veikale *Germania* rašė, kad aisčiai (baltai) pajūryje renka gintarą, o javus ir kitus (laukų) vaisius jie rūpestingiau augina, negu nerangūs germanai.

Lietuvos ir Lenkijos archeologų naujausi radiniai rodo, kad pirmaisiais mūsų eros amžiais baltų kultūra buvo pasiekusi gana aukštą išsivystymo lygį. Lenkų archeologai vien tikrai jotvingių II–III a. Šveicarijos pilkapyne (netoli Suvalkų) aptiko labai daug archeologinių radinių. Viename vyro kape, be įprastų vyrams tuo metu dedamų įkapių, prie kojų surado nedidelį pjautuvą su kauline rankena ir geležinį irklo pavidalo arklo noragą. 1962 m. jotvingių kapuose buvo rasta įvairių kaulinių įrankių, molinių liejimo formų bei tiglių metalui lydyti, Romos monetų, būdingos rytinių baltų gentims keramikos ir avių kaukolių. Matyti, avys vaidino svarbų vaidmenį jotvingių gyvenime.

Jotvingių naudotus irklo formos geležinius noragus pažinojo ir lietuviai. 1962 m. Giedraičių apylinkės Piliakiemio kaime buvo surastas arklas su panašiu geležiniu noragu. Tai rodo, kad anuomet visos baltų gentys buvo maždaug vienodo kultūrinio lygio. Aukštesniu kultūriniu lygiu iš visų baltų anuomet išsiskyrė tik prūsų kiltis sembai.

Didelį mokslininkų susidomėjimą sukėlė IV a. kunigaikščio kapas, surastas tame pačiame Šveicarijos kaimo kapinyne (Suvalkų apskrityje). Rasti ten maždaug 55 metų amžiaus vyriškio griaučiai su daugybe papuošalų. Prie mirusiojo šono buvo kalavijas medinėje makštyje, prie jo odinis diržas su žalvariniais, sidabriniais ir auksiniais papuošalais bei žvėrių figūrėlėmis. Be to, ten buvo dvejios kamanos, meniškai iš diržiukų nupintos, su žalvariniais ir sidabriniais apkaustymais, pentinai, du iečių antgaliai ir kiti įdomūs radiniai.

Šitie radiniai daug ką pasako. Geležinis arklo noragas rodo aukštą ano meto žemės ūkio kultūrą, liejimo formos ir tigliai metalui lydyti byloja, kad jau būta amatininkų (kalvių), mokėjusių apdoroti metalus, ir kad kalvio amatas jau buvo atsiskyręs nuo žemės ūkio. Rastos monetos paliudija prekybos santykius su Romos imperija ir kitais tolimais kraštais. Kunigaikščio kapas rodo, kad būta genčių junginių, kurie išsirinkdavo sau vadus – kunigaikščius, ir kad jau būta turinės nelygybės. Iš bendruomenės išsiskyrė diduomenė, kuri turėjo savo kariaunas, o tai rodo, kad tuo metu ėmė formuotis klasinė visuomenė. Visa tai kalba apie gana aukštą baltų socialinio-ekonominio ir kultūrinio išsivystymo lygį ir iš pagrindų paneigia kai kurių tyrinėtojų tvirtinimą, kad baltai kultūriniu atžvilgiu buvo atsilikę. Senieji vokiečių tyrinėtojai šiais prasimanymais siekė pateisinti kryžiuočių agresiją, vaizduodami ją kaip vokiečių kultūrinę misiją.

Laisvę mylinčios Pabaltijo tautos buvo priverstos nekviestus „kultūros nešėjus“ pasitikti galingu ginklu, kuriuo būtų galima prakirsti kryžiuočių šarvus bei skydus. Tai galima buvo padaryti su damaskinio plieno ietimis bei kalavijais. Daug damaskinio plieno ietigalių ir kalavijų, datuojamų XI–XIV a., galima pamatyti Pabaltijo kraštų muziejuose. Visa tai rodo, kad damaskinio plieno gamybos paslaptis vietiniams kalviams buvo žinoma.

Iš visų baltų tik vieni lietuviai XIII a. įkūrė valstybę. Jeigu dar prieš vokiškųjų feodalų agresiją visoms baltų gentims būtų pasisekė įkurti vieną bendrą valstybę, tai gal visai kitaip būtų susiklosčiusi baltų istorija.

SLAVAI

Slavai, kaip ir baltai, priklauso sateminei indoeuropiečių kalbų grupei. Tolimais slavų protėviais – praslavais galima laikyti Centrinės ir Rytų Europos žemdirbių-piemenų gentis, gyvenusias Volynėje bei Dniepro baseine, taip pat Vyslos ir Oderio aukštupiuose. Šių genčių gyvenvietės dar menkai teiširtos, todėl susidaro palankios sąlygos kurti prieštaringsiems hipotezėms.

Kalbininkas H. Krahe, patyrinėjęs indoeuropiečių vandenvardžius, paskelbė hipotezę, kad esama dviejų rūšių indoeuropietišκών vandenvardžių – labai senų (archaiškų) ir naujesnių. Vadinasi, galima esą kalbėti apie du vandenvardžių sluoksnius – senąjį ir naująjį, kurie atspindi dvi indoeuropiečių migracijų bangas. Lenkų istorikas H. Lovmianskis (1963) pritarė šiai hipotezei ir pareiškė, kad II-ojo tūkstantmečio pr. Kr. pradžioje pasirodę Europoje virvelinės keramikos ir akmeninių kovos kirvių kultūros nešėjai kaip tik ir buvo seniausi indoeuropiečių atstovai – venedai. Apie XIII–XII a. pr. Kr. pasirodžiusi antra indoeuropiečių banga davė pradžią baltams, slavams ir germanams. Šie ateiviai venedus išstūmę arba asimiliavę, o jų vardu ėmę vadinti slavus, įsikūrusius senųjų venedų krašte.

Senovės autoriai Tacitas ir Ptolomėjus (I–II a.) toje Pavislio dalyje, kuri priena prie Baltijos jūros, pamini venetus (venedus). Vieni tyrinėtojai laiko juos slavais, kiti – ilyrais, treči – keltais, dar kiti – baltais, nes, kaip manoma, Tacitas ir Ptolomėjus venetais pavadinę Baltijos pajūrio gyventojus, įsikūrusius tarp Vyslos ir Kuršių nerijos. P. Tretjakovas spėja, kad germanai venedais vadinę bent kelias kaimynines tautas, tarp kurių galėję būti ir slavai. Esant tiek daug prieštaringų nuomonių, dar negalima tvirtinti, kad venetai (venedai) buvę slavų protėviai, juo labiau, kad visos hipotezės, susijusios su venedais, nėra gerai pagrįstos.

Slavų kilmės ir protėvynės klausimu buvo daug įvairių įvairiausių aiškinimų ir spėliojimų. Ir dabar šiuo klausimu tarp įvairių hipotezių šalininkų vyksta karštos diskusijos.

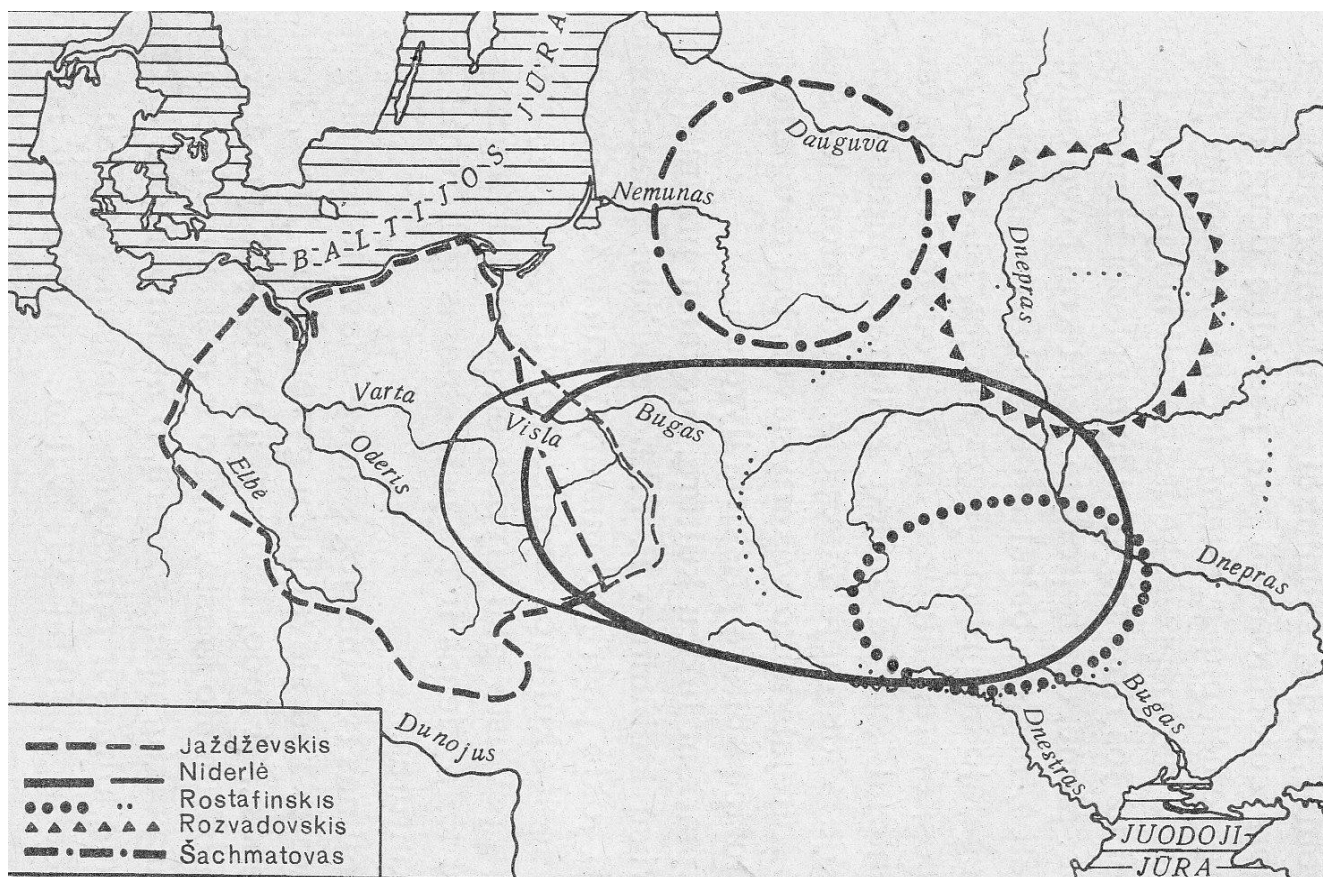
Sprendami slavų kilmės klausimą, daugumas tyrinėtojų palaiko latvių kalbininko J. Endzelyno nuomonę, kad slavų ir baltų prokalbės susidariusios iš giminingų tarmių ir kad bendros baltų-slavų prokalbės praeityje nėra buvę. V. Ivanovas ir V. Toporovas teigia, kad slavų prokalbė susiformavo iš periferinių (pakraštinių) baltiškojo tipo dialektų.

Sunkiai sprendžiamas ir slavų protėvynės klausimas. Nestoro metraštyje (XI a.) teigiama, kad senų senovėje slavai gyvenę Dunojaus pakrantėse, o iš čia atsidanginę į Rytų Europą. Rusų istorikas V. Kliučevskis, pasikliaudamas šio metraštininko žodžiais, senovės slavų centru laikė Karpatus.

Lenkų filologas J. Rozvadovskis slavų protėvynę lokalizavo Dniepro aukštupyje, o žinomas filologas A. Šachmatovas slavų protėvynės ieškojo Pabaltijyje – Nemuno ir Dauguvos baseinuose, tačiau šias jų pažiūras sugriovė vėlesni archeologiniai ir toponiminiai tyrimai. K. Būgos nuomone, slavų protėvynė ieškotina Lenkų žemėje ir Volynėje, maždaug tame žemės plote, kuris plyti tarp Vyslos, Karpatų ir Dniepro – nuo Kijevo iki Pripetės žiočių. Įžymus vokiečių slavistas M. Fasmeris slavų protėvynės ieškojo Volynėje.

Čekų slavistas L. Niderlė teigė, kad slavų protėvynė bus buvusi Rytų Europoje, į šiaurę nuo Karpatų, ir apėmusi aukštutinės bei vidurinės Vyslos baseiną, vidurinio Dniepro ir Pripetės baseinus, taip pat aukštutinius bei vidurinius Pietinio Bugo, Dniestro ir Pruto baseinus. Šiuo metu L. Niderlės nuomonei (su tam tikromis pataisomis) pritaria žymi dalis archeologų ir kalbininkų.

Kai kurie lenkų kalbininkai, archeologai ir istorikai (T. Ler-Splavinskis, K. Jażdževskis, M. Rudnickis, J. Kostževskis ir kiti) slavų protėvynę lokalizuoja tarp Vyslos ir Elbės. Jie tvirtina, kad šioje teritorijoje slavai gyvenę nuo neatmenamų laikų, kad jie esą ne ateiviai, bet autochtonai, tai yra patys seniausi to krašto gyventojai. Dėl to ir minėtų autorių hipotezė vadinama autochtonine, o jos šalininkai – autochtonistais.

Kai kurie mokslininkų mėginimai lokalizuoti slavų protėvynę (pagal H. Ulašiną)

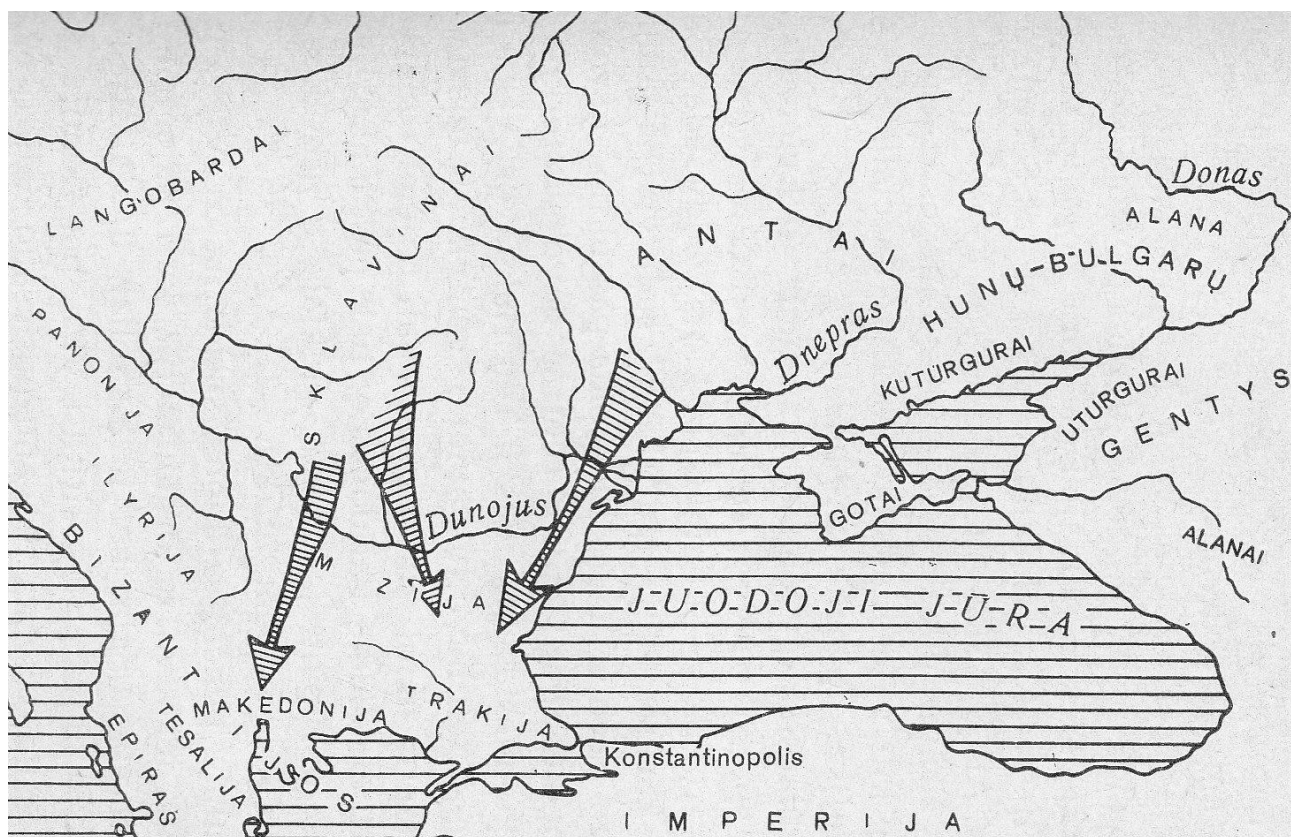
Nors autochtonistai yra paskelbę daug darbų, yra sudarę žemėlapių ir atlasų, tačiau visuotinio pripažinimo jiems dar nepasisėkė išsikovoti nei pačioje Lenkijoje, nei už jos ribų. Įsigalėti jų hipotezei kliudo šios priežastys: pirma, dar neįrodyta, kad tikrai buvo baltų-slavų prokalbė, nes tik baltai arba geriausiu atveju baltoslavai tegalėjo būti pirmieji gyventojai, įsikūrę tarp Vyslos ir Elbės; antra, galutinai dar neįrodyta, kurios tautybės gyventojai sukūrė lužicų kultūrą, išplitusią žalvario amžiuje Vidurinėje Europoje. Autochtonistai šios kultūros kūrėjais laiko vakarų slavus, bet dauguma tyrinėtojų lužicų kultūrą priskiria ilyrams.

Aptariant lužicų kultūrą, pravartu prisiminti rusų kalbininko F. Filino žodžius: „...archeologija neturi jokio pagrindo nustatyti, kuria kalba kalbėjo iškasamosios kultūros žmonės. Po vienos ir tos pačios kultūros apsiaustu gali slypėti etniškai skirtingos gentys, lygiai kaip vienas ir tas pats etnosas gali turėti skirtingas kultūras.“

F. Filinas tvirtina, jog senovės slavų terminologija nepaliudija, kad slavai būtų gyvenę prie jūros, kalnuose ir stepėse; ji rodo, kad slavų protėvynė yra buvusi vidutinio klimato krašte, miško ir miškastepių zonose, kur gausu pelkių, upių ir ežerų, o ne tarp Vyslos ir Oderio.

Slavų kilmės ir protėvynės klausimai yra labai painūs ir sudėtingi. Tikrai VI–VII a., tai yra jau istoriniais laikais, pasirodo tikros žinios apie slavus. Tuo metu senovės autoriai vis dažniau pradeda minėti slavų protėvius – antus ir sklavinus. Antams ir sklavinams VII a. jau buvo pažįstama ariamoji žemdirbystė. Jie žemės darbai naudojo tiek senovinį arklą, tiek ir plūgą su geležiniu noragu. Yra žinomas VII–VIII a. geležinis noragas, rastas Senojoje Ladogoje. Antai ir sklavinai sėjo rugius, kviečius, miežius, avižas, žirnius, pupas, soras, linus, kanapes ir ropes.

Daug kur vystėsi amatai. Išsiskyrė specialistai – kalviai, liejikai, auksakaliai, puodžiai.

Sklavinai (vakarų slavai) ir antai (rytų slavai) VI a. (pagal Tretjakovą)

Svarbiausius gyvenimo klausimus kiekviena slavų gentis spręsdavo vyrų sueigoje – viečėje. Viečė rinkdavo karo vadą – kunigaikštį, kuris vadovaudavo nuolatinei kariuomenei – „družinai“, sudarytai iš jaunimo. Gresiant pavojui, buvo sudaroma pašauktinė kariuomenė – opolčenija. Genties centras buvo sustiprinta gyvenvietė – miestas („gradas“). Ten rinkdavosi visos genties viečė, ten buvo turgavietė, šventykla ir teismas.

Vystantis ūkiui, slavų gentys jau pajėgė sudaryti ir apginkluoti didelę kariuomenę, tiek pėstininkų, tiek ir raitelių, aprūpinti ją maistu, ginklais, o prireikus – ir valtimis jūrų žygiams atlikti.

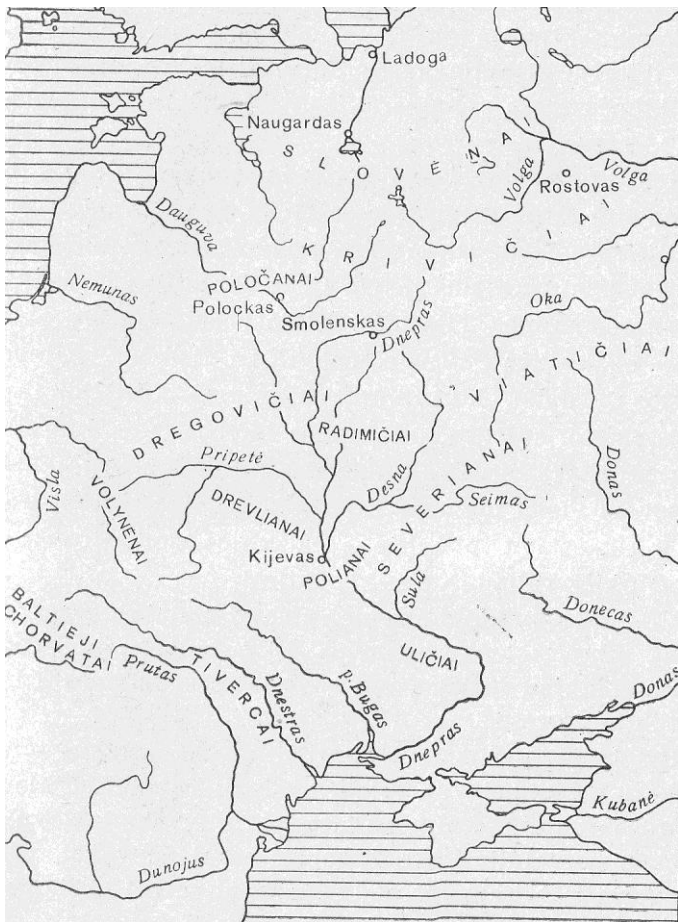
Stambios genčių sąjungos, susidariusios VI–VII a., kaip tik ir buvo ta organizacija, kuri pajėgė ne tik vykdyti ekspansiją, bet ir atakliai, ilgai kariauti su Bizantijos imperija. Persiritusi VI a. per Dunojų, slavų banga užliejo žymią Balkanų pusiasalio dalį, o 623 m. įsiveržė net į Kretos salą. Kiek stipri buvo slavų įtaka Balkanuose, liudija toks faktas: 679 m. į Balkanus iš stepių, esančių prie Juodosios jūros, atsikėlė tiurkų-totorių kilmės tauta – bulgarai, kurie labai greitai suslavėjo.

Balkanuose slavai priartėjo prie senovės kultūros židinių. Kai kurie slavų kunigaikščiai, stoję tarnauti Bizantijai, gana anksti pradėjo naudoti graikų abėcėlės raides slavų žodžiams rašyti. IX a. Bizantijos misionierius Konstantinas Filosofas (Kirilas) sudarė slavų abėcėlę – „kirilicą“. Tame pat IX a. įsikūrė Kijevo Rusios valstybė, kuri netrukus priėmė krikščionybę. Valstybės ir raštijos atsiradimas buvo didelis žingsnis į priekį ir svarbi gairė rytų slavų kultūros istorijoje.

Beveik vienu metu su Kijevo Rusios valstybe atsirado ir kitos slavų valstybės – Didžiosios Moravijos valstybė ir kiek vėliau (X a.) – Lenkijos.

VII–IX a. pradėjo formuotis slavų tautybės: senovės rusų, senovės lenkų, senovės čekų, bulgarų ir serbų. Slavų tautybių susidarymas buvo labai sudėtingas ir labai ilgas procesas.

Išsiplėtus gyvenamai teritorijai, slavai suskilo į rytų, vakarų ir pietų slavus. Prie rytų slavų šiaurinėje priklausau rusai, ukrainiečiai ir baltarusiai, prie vakarų slavų – lenkai, sorbai (lužikai), kašubai, čekai, slovakai, prie pietų slavų – bulgarai, makedoniečiai, serbai-chorvatai ir slovenai.

Rytų slavų kiltys XI a.

Rytų slavų kalbų seniausieji rašto paminklai iš X a. rodo, kad tuo metu rytų slavų kalbos dar nebuvo suskilusios ir sudarė vieną – senąją rusų kalbą.

Kijėvo Rusios valstybė susidarė iš penkiolikos stambių sričių. Apie Kijėvą iš seno gyveno polianai, į rytus nuo jų – severianai, įsikūrę palei Desnos, Seimo, Sulos ir Seversko Donco upes; į pietus nuo polianų gyveno uličiai, persikėlę X a. viduryje į Dniestro ir Bugo tarpupį. Vakaruose nuo polianų gyveno drevlianai, o dar toliau į vakarus nuo jų driekėsi volynėnų, bužanų ir dulebų žemės. Kraštutinės rytų slavų sritys buvo tivercų žemės prie Dniestro bei prie Dunojaus ir baltųjų chorvatų žemės Užkarpatėje.

Į šiaurę nuo polianų ir drevlianų buvo dregovičių žemės (kairiajame Pripetės krante), o į rytus nuo jų, palei Sožės upę – radimičių žemės. Artimiausi lietuvių, latvių ir estų kaimynai buvo krivičiai (juos latviai pavadino *krievais*, o dabar taip jie vadina visus rusus), poločianai ir slovėnai (apie Ilmenio ežerą).

GERMANAI

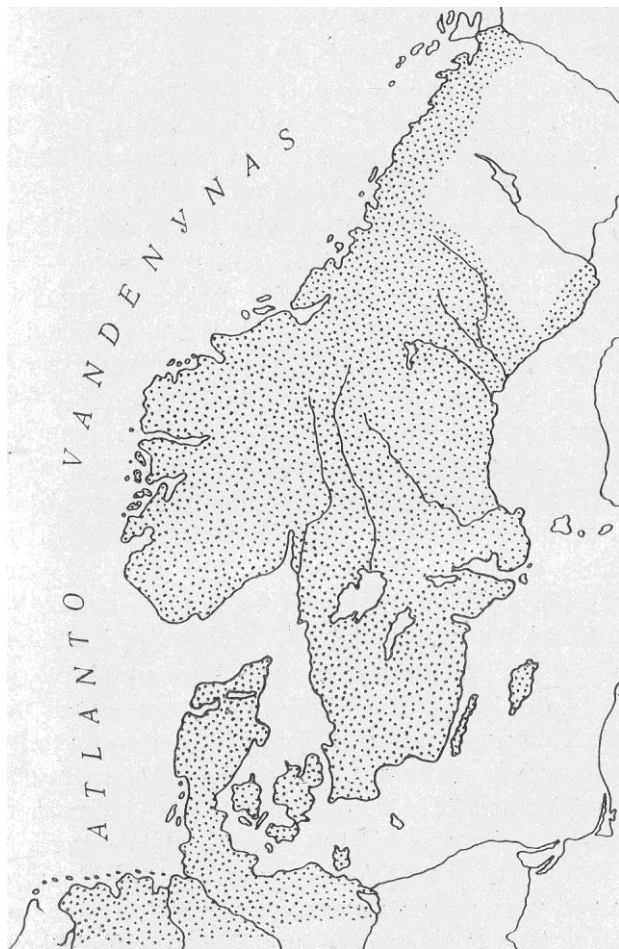
Archeologijos ir toponimikos duomenys rodo, kad germanų protėvynė buvo Jutlandijos pusiasalyje ir Skandinavijos pusiasalio pietinėje dalyje.

Apie 2000 m. pr. Kr. pagyvėjo indoeuropiečių kilnojimasis. Sujudo sukruoto ir germanai. Vakaruose ir pietuose jų ekspansijai pastojų kelis karingi keltai, todėl germanai pasuko į rytus. Pietinėje Baltijos jūros pakrantėje tuomet gyveno ramūs žemdirbiai baltai. Stumiami germanų iš vakarų, baltai traukėsi rytų kryptimi, Germanų ekspansija sukėlė baltų ir ilyrų migracijų bangą.

Reino žemupyje germanai maišėsi su keltais. Iš keltų kalbos jie pasiskolino daug asmenvardžių ir žodžių. Pavyzdžiui, keltiškos kilmės yra tokie vokiški žodžiai: *Reich* (valstybė), *Geisel* (įkaitas), *Eisen* (geležis, iš keltų k. žodžio *isarnon*). Daugelis Vakarų Vokietijos upių pavadinimų taip pat yra keltiškos kilmės. Vėliau daug skolinių į vokiečių kalbą pateko iš lotynų kalbos, kuria šnekėjo senovės romėnai. Iš to sprendžiama, kad senovės germanai kultūrinį paskatinimą gaudavo iš keltų ir romėnų.

Išsikėlus germanams iš savo senosios protėvynės ir maišantis su kitomis tautomis, V a. pr. Kr. įvyko pirmoji priebalsių perkaita (Lautverschiebung). Tuomet priebalsiai *p, t, k* virto *f, th, h*, o priebalsiai *b, d, g* virto *p, t, k*. Dėl tos priebalsių perkaltos germanų prokalbė gerokai nutolo nuo kitų ide. tautų prokalbių.

Antroji priebalsių perkaita įvyko jau istoriniais laikais (V–VII a.). Ji padėjo atsirasti tarmėms – vokiečių aukštaičių (*Hochdeutsch*), vokiečių žemaičių (*Niederdeutsch*) ir kitoms. Iš tarmių ilgainiui susidarė atskiros germanų kalbų grupės: šiaurės, vakarų ir rytų germanų kalbos. Šiaurės germanų kalbomis dabar šneka švedai, norvegai, danai, Islandijos ir Farerų salų gyventojai. Vakarų germanams priklauso vokiečiai, olandai, flamandai ir anglai. Rytų germanams priklausė burgundai, vandalai ir

Taškeliais pažymėta germanų protėvynė (pagal Kosiną)

Pavyzdžiui, frankus mums primena Prancūzija, saksus – Saksonija, langobardus – Lombardijos žemuma šiaurės Italijoje, vandalus – Ispanijos provincija Andalūzija. Kaip žinoma, vandalai, užpuolę 455 m. Romą, viską plėšė, griovė, degino ir naikino. Nuo to laiko beprasmiškas kultūrinių vertybių naikinimas vadinamas vandalizmu.

Norint aprašyti visas germanų keliones, reikėtų nemažos knygos. Čia šiek tiek paliesime tik baltų kaimynų – gotų kilnojimąsi.

Mūsų eros pradžioje gotai buvo įsikūrę prie Baltijos jūros, Pavislyje. II a. po Kr. gotai, vadovaujami Filimero, nusikraustė prie Juodosios jūros ir įsikūrė stepėse tarp Dono ir Dunojaus žemupių; čia jie suskilo į vakarų gotus (vestgotus) ir į rytų gotus (ostgotus). Vestgotai, vadovaujami Alaricho, 410 m. buvo užėmę Romą. Vėliau jie įkūrė savo valstybę Ispanijoje, kuri VIII a. pradžioje buvo užkariauta arabų. Ispanijoje tarp vestgotų buvo paplitęs asmenvardis *Galindo*. Iš to spėjama, kad dalis galindų galėjo dalyvauti vestgotų žygiuose. Ostgotai kartu su hunais nužygiavo į Panoniją (Vidurinio Dunojaus žemumoje). Žlugus hunų galybei, ostgotai Italijoje (apie Raveną) V a. įkūrė savo karalystę, kuri gana greit žlugo.

Senosios germanų protėvynės – pietų Skandinavijos – uolose buvo aptikta įvairių piešinių iš žalvario amžiaus. Vieni piešiniai vaizduoja žemdirbius, ariančius jaučiais žemę, kiti – senovės germanų karius, ginkluotus kalavijais ir apvaliais skydais. Dar kituose piešiniuose nupieštos valtys su daugeliu irklų ir karių, dalyvaujančių jūrų kautynėse. Tie piešiniai rodo, kad germanai buvo karingi.

Archeologiniai radiniai paliudija, kad žalvario amžiuje germanai savo numirėlius laidodavo skobtiniuose ažuoliniuose grabuose. Tokiuose grabuose vietomis gerai išsilaiškė visos įkapės ir drabužiai, nes ažuolas turi rauginių medžiagų, kurios užkonservavo minėtus radinius. Iš tų radinių archeologams buvo lengva rekonstruoti senovės germanų apdarus.

gotai. Jų kalbos yra mirusios, bet išliko gotų kalbos rašto paminklą. Tai gotų vyskupo Vulfilos biblija (IV a.) ir Krymo gotų kalbos keletas žodžių, kuriuos užrašė XVI a. flamandas Busbekas.

Cezario ir Tacito žiniomis, senovės germanai buvo susiskaidę į daug kilčių. Joms kilnojantis ir maišantis tarpusavyje, formavosi naujos kiltys. Vyslos žemupyje buvo įsikūrę gotai, artimiausi vakarinių baltų kaimynai. Čia jie atsikraustė iš pietinės Švedijos bei Gotlando salos. Oderio žemupyje įsikūrė rugijai, dešiniajame jo krante vandalai, kairiajame – svebai. Skandinavijos pusiasalyje nuo senovės gyveno normanai, Jutlandijos pusiasalyje kurį laiką gyveno anglai, šių dienų Olandijoje – saksai ir frizai (salose), abipus Reino – frankai, į pietus nuo jų – burgundai ir alamanai. Įsiveržus 375 m. į Europą klajokliams hunams, prasidėjo didysis tautų kilnojimas, kurio aktyviausi dalyviai buvo germanai. Daug energijos išieškojo ir daug kraujo jie pralėjo besibastydami po Europą ir kitus žemynus. Dėl to nemaža germanų kilčių ir tautų visai išnyko, tik kai kurių vardus išlaikė vietovardžiai.

Germanų migracijų žemėlapis (pagal Pucgerį). Skaičiai rodo metus (po Kr.)

Senovės germanų gentys gyveno kaimuose. Visos genties susirinkime buvo renkamas karo vadas – hercogas. Dažnėjant karams, hercogai tapo nuolatiniais sričių vadais – konungais (kunigaikščiais). Įsigalėjęs galingesniems kunigaikščiams, susidarė germanų valstybės, valdomos įtakingiausių konungų. Kunigaikštysčių gyventojų daugumą sudarė laisvieji žemdirbiai, bet vis didesnę įtaką pradėjo įgyti „kilmingieji“, nes jiems priklausė didesni geresnės žemės sklypai.

KELTAI

Keltų protėvyne laikoma pietvakarių Vokietija – sritis, esanti tarp Reino, Maino ir Dunojaus. Iš šio centro vyko keltų ekspansija įvairiomis kryptimis.

Kaip ir kiti indoeuropiečiai, taip ir keltai buvo susiskirstę į daug giminių bei kilčių. Svarbiausios keltų gentys buvo šios: galai, britai, helvetai, hedujai, mandubiai ir kt.

Apie VI a. pr. Kr. viena keltų banga paplūdo per Alpių kalnus ir įsitvirtino Apeninų pusiasalio šiaurinėje dalyje. Antra keltų banga III a. pr. Kr. įsiveržė į Makedoniją ir Graikiją. Graikų išvyti iš Graikijos, jie pradėjo brautis į Trakiją. Ten, nuveikę trakus, įkūrė keltų valstybę, kuriai priklausė teritorija tarp Dunojaus upės ir Egėjo bei Marmuro jūrų. Iš čia dalis keltų persikelia per Dardanelus ir Helespontą į Mažąją Aziją. Ten jie įkuria galatų valstybę.

Trečia keltų banga VI a. pr. Kr. pasiekia šių dienų Prancūzijos teritoriją, suteikdama jai Galijos vardą, o Pirėnų pusiasalyje keltai maišosi su neindoeuropietiškos kilmės iberiais, įgaudami keltų-iberų vardą.

IV a. pr. Kr. keltų gentis – britai atkeliavo į Angliją ir į Airiją. III a. pr. Kr. buvo didžiausio keltų išplitimo laikotarpis, o paskui jie ėmė nykti. Vienur buvo romėnų nukariauti, kitur sumišo su kitomis tautomis. Keltams nepasisėkė įkurti patvarių valstybių todėl, kad jie išsisklaidė labai didelėje teritorijoje, kur sudarė negausų užkariautojų sluoksnį. Be to, pačių keltų vadai nesutarė ir kovojo dėl

valdžios. Keltai labai greit išėikvojo savo energiją. Įgudę kariauti, jie virto tik pageidaujama samdiniais kitų tautų kariuomenėms sustiprinti.

Indoeuropiečių kalbų tarpe keltų kalbai tenka tarpinė vieta tarp germanų ir italikų kalbų. Iš to kai kurie tyrinėtojai daro išvadą, kad senovės keltai kurį laiką bus gyvenę tokioje teritorijoje, kuri siekėsi su germanų ir italikų užimtomis teritorijomis.

Senovės keltų gimininės bendruomenės buvo vadinamos klanais, kuriuos valdė renkami vadai. Žemė buvo bendra viso klando nuosavybė. Keltai vertėsi žemdirbyste, gyvulininkyste, medžiokle ir miško teikiamų gėrybių rinkimu.

Laikui bėgant, iš klanų vadų susidarė didikų luomas. Pasenę klanų vadai valdžią perduodavo savo įpėdiniams.

Visus keltus vienijo bendra kalba, bendra religija ir bendri papročiai. Senus keltų papročius ir visą liaudies kūrybą stengėsi išlaikyti jų dvasininkai – druidai, kurie klausė išrinkto iš jų pačių tarpo vyriausiojo druido.

Keltai buvo pasiekę gana aukštą kultūros lygį. Keltų keramikos ir metalo dirbiniai pasižymėjo dailumu ir gera atlikimo technika. Iš keltų geležį gaminti išmoko germanai ir kai kurios kitos Europos žemyno tautos. Keltų vadai jau kaldino aukso ir sidabro monetas su savo atvaizdais.

Galijoje keltai įkūrė miestų, kuriuose klestėjo amatai ir prekyba. Labiausiai išgarsėjo du miestai: Bibraktė ir Alezija. Bibraktė, tapusi vienos keltų genties – hedujų sostine, pasidarė žymiausiu Galijos centru. Alezija buvo kitos keltų genties – mandubių sostinė. Galiją nukariavo Julius Cezaris. Netrukus po to galai buvo romanizuoti.

Mūsų dienomis keltų kalba, susikūrus Airijos valstybei, yra tapusi šalies valstybine kalba. Šia kalba dar kalbama Škotijoje ir Meno saloje.

Anglijoje (Velso grafystėje) keltų palikuonys šneka vadinamąja valų kalba, o Bretanėje (šiaurės vakarų Prancūzijoje) dar tebeskamba bretonų kalba, kuri, kaip ir valų kalba, priklauso keltiškai britų šakai.

ITALIKAI

Spėjama, kad italikų protėvynė buvusi aukštutinio Dunojaus baseine ir siekusi rytines Alpių kalnų pašlaites.

Artimiausi italikų kaimynai anuomet buvo germanai ir keltai, o tolimesni – graikai ir ilyrai. Tokias išvadas leidžia daryti jų kalbų palyginimas.

Apie 2000 m. pr. Kristų prasidėjo italikų migracijos. Pasinaudodami rytinių Alpių kalnų perėjomis, jie atkeliavo į Apeninų pusiasalį. Pradžioje jie įsikūrė Pado upės baseine (Lombardijos žemumoje), o apie 1000 m. pr. Kr. jiems jau priklausė ne tik Lombardijos žemuma, bet ir žymi vidurinės Italijos dalis.

Italikai buvo susiskirstę į daug genčių; žymiausios jų buvo lotynai, umbrai, oskai. Visų stipriausia buvo lotynų kiltis. Ji apsigyveno Tibro upės slėniuose, įkūrė Romos miestą ir vėliau nukariavo ir sujungė į vieną valstybę ne tik visas italikų, bet ir svetimas gentis. Nuo Romos miesto lotynai gavo romėnų pavadinimą, o vėliau ir visus italikus imta vadinti romėnais.

Italikai, atkeliavę į Apeninų pusiasalį, pietinėje jo dalyje ir Sicilijoje rado graikų kolonijas, o vidurinėje pusiasalio dalyje – senuosius krašto gyventojus etruskus. Herodotas juos vadino tirėnais. Spėjama, kad patys etruskai save vadino rasenais.

Archeologų iškasenos rodo, kad etruskai buvo gana aukštos kultūros tauta. Rasta daug turtingų miestų griuvėsių, apie 10 000 raštų paminklų, meno kūrinių liekanų. Iškasenos rodo, kad etruskai gerai mokėjo žemės darbus ir kad jų krašte klestėjo amatai ir prekyba. Etruskų amatininkai sugebėjo gaminti gražių varinių ir geležinių ginklų, indų, papuošalų. Randama daug įvairiais papuošalais

išpuoštų indų, statulų, o griuvėsiuose – daug freskų, vaizduojančių etruskų gyvenimą, darbus, pasilinksminimus.

Etruskai garsėjo ne tik kaip prekybininkai, bet ir kaip jūrų piratai. Jų teritorijoje buvo rasta daug daiktų iš tolimiausių kraštų. Pažymėtini gintaro vėriniai iš Pabaltijo. Atliekant kasinėjimus Vulčio mieste, buvo rasta apie 20 000 graikiškų indų.

Etruskų raidynas panašus į lotynų, todėl jų raštai lengvai skaitomi, bet jų kalba nesuprantama. 1964 m. italų archeologai, vykdydami kasinėjimus netoli Romos, aptiko etruskų šventyklų ir tris auksines plokšteles su išgraviruotais įrašais. Dviejose plokštelėse įrašai padaryti etruskų kalba, o trečioje – finikiečių kalba. Finikiečių kalbą mokslininkams pasisekė iššifruoti jau XIX a. pradžioje. Italų mokslininkų manymu, ir etruskų, ir finikiečių tekstai tose lentelėse savo prasme esą bent kiek panašūs, – abiejuose kalbama apie deivę Astartę. Rusų mokslininkai (M. Gelceris ir A. Harsekinas) mano, kad įrašai tose lentelėse esą analogiški, kad finikietiškas tekstas – tai etruskų teksto vertimas. Jei šis spėjimas pasitvirtintų, galimas daiktas, mokslininkams greit pasiseks iššifruoti etruskų tekstus ir išaiškinti šios paslaptingos tautos etnogenezę, jos kalbą ir istoriją.

III a. pr. Kr. etruskus nukariavo romėnai. Netrukus jie buvo romėnų asimiliuoti. Kultūrinį paskatinimą romėnai gavo iš etruskų ir senovės graikų.

Lotynų įsteigtoje Romos valstybėje gana anksti atsirado skirtingi gyventojų sluoksniai ir pasireiškė turtinė nelygybė. Pilnateisiais piliečiais buvo laikomi tik didikai patricijai. Jie turėjo teisę balsuoti piliečių susirinkimuose, tarnauti kariuomenėje, būti senatoriais ir kitais valdininkais. Tik patricijai turėjo teisę naudotis visuomenės žemėmis, kurias romėnai atimdavo iš nukariautų kaimynų.

Patricijai dalį savo žemių išnuomodavo nuomininkams. Nuomos teisė į nuomojamą sklypą buvo paveldima. Nuomininkai jokių politinių teisių neturėjo. Romos įstatymai jų nesaugojo, todėl nuomininkus globojo patricijai, kurie savo globojamųjų (klientų) atžvilgiu buvo vadinami patronais. Patronas gynė savo kliento turtą ir teises, o klientas už tai mokėjo patronui mokesčius, lydėjo jį į karą, išpirkdavo iš nelaisvės.

Plebėjai taip pat neturėjo jokių pilietinių teisių, nedalyvavo piliečių susirinkimuose, bet juos globojo patsai karalius ir Romos įstatymai. Plebėjams priklausė žemės sklypai, bet už tai jie turėjo mokėti mokesčius ir atlikti karo prievolę. Ilgainiui jiems pavyko išsikovoti lygias teises su patricijais.

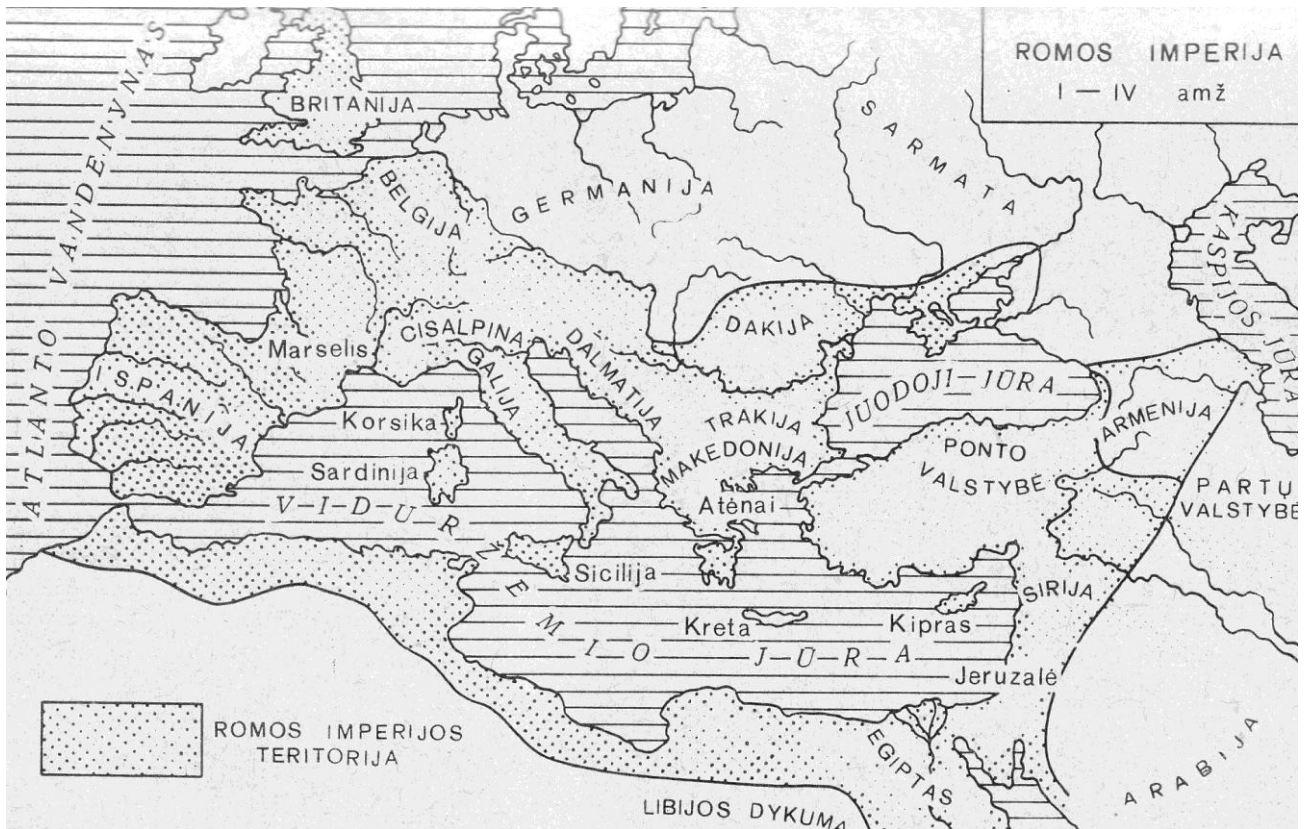
Vergai buvo kare paimti belaisviai. Jie jokių teisių ir nuosavybės neturėjo, priklausė patricijams ir už menką maistą turėjo dirbti jiems sunkiuosius darbus.

Augant Romos valstybės galybei, labai paplito lotynų kalba, kuria buvo sukurti pasaulinės reikšmės romėnų literatūros ir mokslo veikalai. Klasikinė lotynų kalba, kuria parašyti Cicerono, Horacijaus, Ovidijaus ir kiti veikalai, jau pirmaisiais amžiais prieš Kristų gerokai skyrėsi nuo liaudies šnekamosios kalbos, vadinamos vulgarine lotynų kalba. Romėnų kareiviai vulgarinę lotynų kalbą išplatino užkariauotose kraštuose. Pirmaisiais amžiais po Kristaus jau ištiesai buvo sulotyninta ne tik visa Italija, bet ir daugelis romėnų provincijų – Galija (dabartinė Prancūzija), Iberija (Pirėnų pusiasalis), Dakija (dab. Rumunija). Iš tuose kraštuose vartotos vulgarinės lotynų kalbos vėliau išriedėjo romanų kalbos – italų, prancūzų, ispanų, portugalų, rumunų ir kitos.

Romos imperijos laikais (nuo 31 m. pr. Kr.) romėnai jau valdė milžinišką teritoriją, kurios ribos šiaurėje rėmėsi į Dunojų ir Reiną. Tuomet jiems priklausė beveik visi Viduržemio jūros baseino kraštai (žr. žemėlapi).

395 m. Romos imperatorius Teodosijus, manydamas, kad lengviau busią apsiginti nuo germanų, visą valstybę padalijo dviem savo sūnums: Arkadijui atidavė rytinę dalį, o Honorijui – vakarinę. Šitaip buvo įkurtos dvi valstybės: rytų Romos (Bizantija) su sostine Konstantinopoliu ir vakarų Romos valstybė su sostine Roma.

Pirmaisiais mūsų eros amžiais vakarų Romos imperija, draskoma vidinių prieštaravimų, nusilpo ir pakriko. Tuo pasinaudojo germanų tautos. 476 m. į Italiją atėjo germanų tauta heruliai. Jų vadas Odoakras paėmė Romą, pašalino iš sosto šešerių metų Romos imperatorių Romulą Augustulą ir pasiskelbė Romos valdovu. Šiuos 476 metus istorikai laiko vakarų Romos imperijos žlugimo metais. Rytų arba Bizantijos imperija gyvavo dar apie 1000 metų.

Romos imperija I-IV a.

Vakarų Romos imperijos žemes užplūdo germanų tautos ir kūrė ten savo valstybes: herulių, ostgotų, vestgotų, langobardų, burgundų, anglų-saksų ir frankų. Patvariausios iš jų buvo frankų ir anglų-saksų valstybės.

GRAIKAI

Graikų protėvynė buvo vidurinio Dunojaus žemumoje (rytinėje Vengrijoje). Iš istorijos žinome tris svarbiausias graikų kiltis: achajus, jonėnus ir dorėnus. Tos kiltys vertėsi gyvulininkyste ir šiek tiek primityvia žemdirbyste. Į Balkanų pusiasalio pietinę dalį jos atkeliavo ne vienu metu.

Pirmieji į dabartinę Graikiją apie 3000 m. pr. Kristų atsikraustė achajai.

Visa pietinė Balkanų pusiasalio dalis apsupta jūrų, kurios į sausumą įsiterpia daugybe įlankų, įlankėlių, tinkamų uostams įrengti. Be to, jūroje – daugybė salų. Pats kraštas kalnuotas, nedidelis ir neturtingas. Tik kur ne kur plyti derlingos lygumos ir slėniai, kur gerai auga kviečiai, miežiai, vynuogės ir kiti augalai. Kalnų šlaituose apstu ganyklų, tinkamų avims ir ožkoms ganyti.

Tokios gamtinės sąlygos buvo labai palankios jūrininkystei, todėl achajai, tapę gerais jūrininkais, įsikūrė Peloponese ir Egėjo jūros salose. Savo statytais laivais jie plaukdavo į tolimus kraštus. Gavę kultūrinį paskatinimą iš Hetitų karalystės, Egipto ir Babilonijos, achajai sukūrė aukštą savitą kultūrą, dabar vadinama Egėjo jūros ir Mikėnų kultūra, klestėjusią apie 18 šimtmečių – nuo 3000 iki 1200 m.

pr. Kr. Achajai įkūrė keletą valstybių. Viena stipri achajų valstybė buvo Peloponese su sostine Mikėnais, antra – Kretoje su sostine Knosu.

Achajų miestai buvo labai sustiprinti – pilių sienos pastatytos iš tokių didelių tašytų akmenų, jog vėlesniais laikais graikai spėliojo, kad tuos mūrus galėję pastatyti tik vienakiai milžinai kiklopai.

Achajų miestuose klestėjo amatai ir prekyba. Karalių pilys buvo išpuoštos dailaus darbo statulomis ir freskomis. Achajai jau turėjo rašmenis – hieroglifus ir supaprastintą linijinį raštą, kurį tik 1953 m. pasisekė iššifruoti anglų mokslininkams Maiklui Ventriui ir Džonui Čedvikui. Tuomet ir paaiškėjo, kad Mikėnų ir Kretos salos kultūrą sukūrė achajai.

Kiek vėliau į Graikiją iš savo senosios protėvynės atsikraustė jonėnai, o dar vėliau (apie XII a. pr. Kr.) atkeliavo dorėnai. Būdamos žymiai žemesnės kultūros už achajus, šios graikų kiltys sugriovė puikiuosius achajų rūmus, išnešiojo tų rūmų brangenybes, išrasė puošnius kapus. Jos savo kultūrą pradėjo kurti, galima sakyti, iš pradžių.

Kalnuotas ir labai suskaidytas paviršiaus reljefas kliudė jonėnams ir dorėnams susijungti į vieną valstybę, todėl įsikūrė daug mažų vergvaldiškų valstybėlių ir net valstybių-miestų. Didesnės ir turtingesnės graikų valstybės buvo derlinguose slėniuose – Sparta, ar pajūriuose – Atėnai, Korintas, Argosas ir kitos.

Visus graikus jungė bendra kalba ir bendra religija. Tiesa, vėliau atsirado tarmių, bet jos nebuvo labai nutolusios viena nuo kitos, todėl visi graikai lengvai galėjo susikalbėti. Pasaulinės reikšmės literatūros ir mokslo veikalai buvo sukurti Jonijos-Atikos tarme, kurios įtakoje susidarė bendra graikų kalba – koinė.

Nedidelis ir neturtingas graikų kraštas negalėjo išmaitinti visų gyventojų, todėl daugelis palikdavo savo neturtingą tėvynę ir keliaudavo svetur duonos ir laimės ieškoti. Plačių galimybių teikė jūra ir salos. Pirmiausia graikai kolonizavo salas, o paskui Viduržemio jūros ir Juodosios jūros pakraščius. Senovės graikai turėjo kolonijų pietinėje Italijoje, Sicilijos saloje ir prie Juodosios jūros.

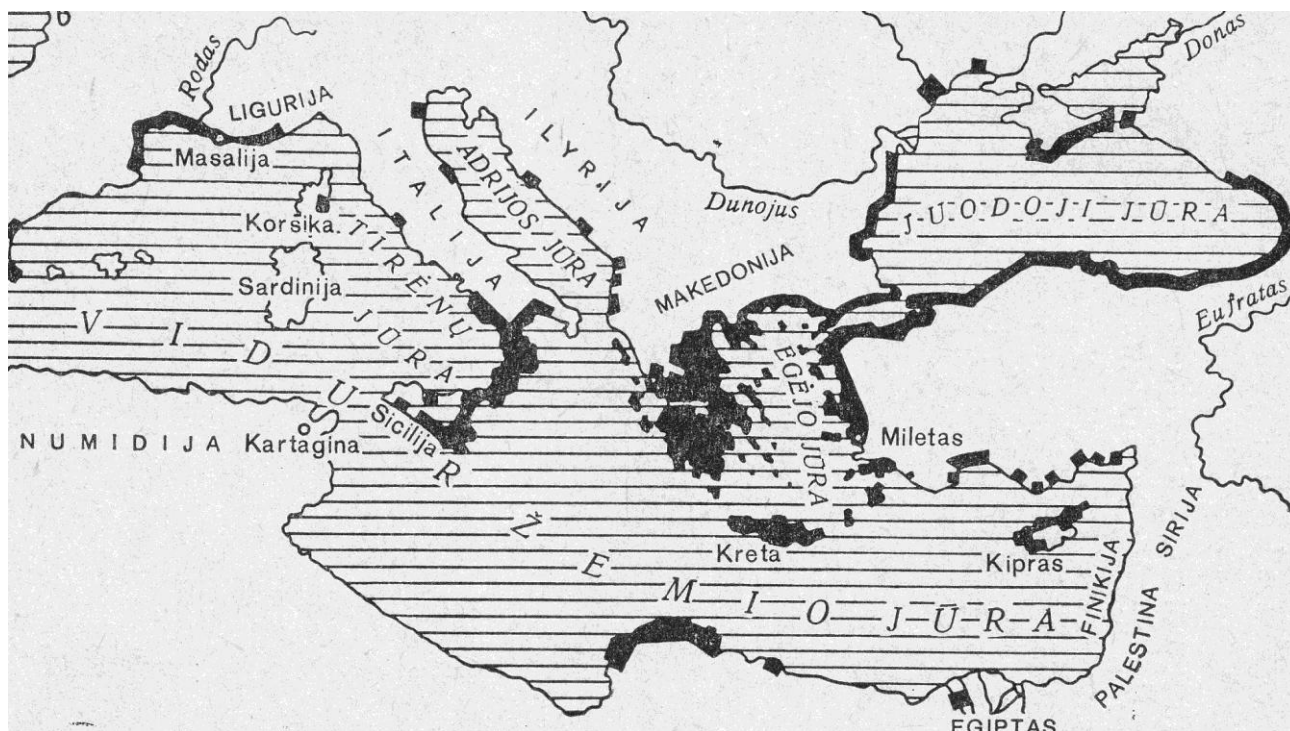
Įsikūrę kolonijose, graikai nenutraukdavo ryšių su savo tėvyne. Nuolat vykdavo prekių mainai, klestėjo prekyba. Kolonijose graikų išeiviai įkūrė daug miestų – žymių ano meto prekybos ir namudinės pramonės centrų.

Suklestėjus prekybai ir amatams, susidarė geresnės sąlygos kultūrai kilti. Atsirado raštas ir raštija. Radosi mokslininkų, dailininkų ir rašytojų. Ypač aukšta kultūra garsėjo Atėnai.

Senovės graikai buvo europiečių kultūros pradininkai. Jie paliko mums daugybę kultūros paminklų, mokslo, meno, grožinės literatūros kurinių ir labai gražių padavimų ir mitų apie dievų gyvenimą, apie pasaulio pradžią, apie narsius didvyrių žygius.

Iš senovės graikų kultūrinio palikimo mokėsi kitos Europos tautos.

Nors 338 m. pr. Kr. graikus nukariavo makedoniečiai, o 146 m. – romėnai, tačiau graikai visus užkariautojus pavergė savo aukšta kultūra.

Graikija ir jos kolonijos pažymėtos juoda spalva

TRAKAI IR FRIGAI

Trakai ir frigai, būdami artimi giminaičiai, priklauso prie rytiečių (sateminės) indoeuropiečių grupės. Herodoto laikais Trakija buvo vadinama visa rytinė Balkanų pusiasalio dalis tarp Dunojaus ir Egėjo jūros. Senų senovėje jų teritorija buvo dar didesnė ir siekė Dniestro aukštupį. Istorijoje minimi dakai, tribalai ir getai taip pat buvo trakų giminaičiai. Frigai buvo įsikūrę rytų Jugoslavijoje.

Kai kurie archeologai mano, kad trakų protėvynė (3000 m. pr. Kr.) nuo dešiniojo Dniepro kranto bei Kijevo ir Kremenčiugo buvo nusidriekusi į vakarus ir užėmusi viršutinius bei vidurinius pietinio Bugo, Dniestro ir Pruto baseinus – tą plotą, kur buvo išplitusi vadinamoji Tripoljės kultūra. Jau tais senais laikais trakai (šios kultūros nešėjai) vertėsi gyvulininkyste ir kapline žemdirbyste. Augino kviečius, miežius ir soras.

Labai senais laikais prasidėjo trakų ir frigų genčių migracijos. Vienos gentys paskui kitas persikelia per Bosforą bei Helespontą ir Mažojoje Azijoje susiranda naują tėvynę.

Apie 1200 m. pr. Kr. į Mažąją Aziją išvyko frigai. Ten jie įkūrė Frigijos valstybę, kurią 546 m. pr. Kr. nukariavo persai.

Senovės graikų istorikai savo veikaluose pateikė daug žinių apie trakus. Iš tų aprašymų žinoma, kad trakai turėję daug kilčių, kurias valdė karingi kunigaikščiai. Didikams priklausę derlingiausių žemių plotai. Žemdirbiai auginę kviečius, miežius, grikius, kanapes ir vynuoges. Svarbiausia ūkio šaka buvo gyvulininkystė.

Derlingame Maricos upės slėnyje odrų kiltis įkūrė pirmą Trakų valstybę, kurią valdė karaliai. Vėliau žemutinio Dunojaus baseine gana didelę valstybę įkūrė Trakų kiltis – getai, bet toji valstybė greitai pakriko, įsibrovus keltams ir germanams.

Visos trakų kiltys garbino Dionisą – pasiturimo gyvenimo ir derliaus dievą. Rudenį, krintant medžių lapams, trakai apraudodavo savo dievo mirtį, o pavasarį, atgijus visai gamtai, triukšmingai švęsdavo Dioniso prisikėlimą. Kas pavasarį buvo grojama, šokama, dainuojama ir išgeriama daug vyno ir alaus.

Dioniso kultas buvo išplitęs ir Graikijoje. Spėjama, kad senovės graikai Dioniso kultą bus pasisavinę iš trakų.

Trakai gana anksti sunyko. Pietinės jų kiltys sumišo su graikais ir slavais, o šiaurinės – su romėnų kolonistais. Iš romanizuotų dakų kilo rumunų ir moldavų tautos.

Mokslininkai tvirtina, kad armėnai esą išlaikę vieną trakų kalbos tarmę. Armėnai laikomi tų trakų palikuoniais, kurie senų senovėje iš Europos nusikraustė į Mažąją Aziją. Daugiau kaip pusė visų armėnų dabar gyvena Armėnijoje, o likusioji dalis – Irane ir Turkijoje. Visi jie šneka naująja armėnų kalba – ašharabaru. Jų kalboje gausu skolinių iš kitų kalbų.

ILYRAI

Ilyrų protėvynė ir jų kilmė dar nėra galutinai paaiškėjusi. Kai kurie archeologai (Kosina) teigia, kad žalvario amžiuje ilyrai dar tebegyvenę dabartinėje vokiečių bei lenkų teritorijoje. Šios pažiūros šalininkai jiems priskiria lužicų kultūrą. Daugelis lenkų ir čekų mokslininkų teigia, kad lužicų kultūra buvusi sukurta vakarinių slavų. Šis klausimas yra tapęs karštų ginčų objektu ir ligi šiol dar galutinai neišspręstas.

Iš šios spėjamos protėvynės ilyrus išstūmę keltai ir germanai, ir jie pasitraukę prie Adrijos jūros, į dabartinę Albanijos ir Jugoslavijos teritoriją, kurios šiaurinę ribą sudarė Dunojus ir rytinės Alpės.

Šioje teritorijoje archeologai aptiko labai daug dailaus darbo žalvario ir geležies dirbinių. Aukštutinėje Austrijoje, netoli Halštato miesto, archeologai rado druskos telkinius, druskos kasyklas ir ankstyvojo geležies amžiaus kapinyną. Nuo šio miesto vardo mišri žalvario-geležies kultūra buvo pavadinta Halštato kultūra. Daugumas mokslininkų šią kultūrą priskiria ilyrams.

Kitų tautų spaudžiamos, kai kurios ilyrų gentys įkeliavo į Šiaurės Italiją. Ten jos įsikūrė tarp Tirolio Alpių ir Pado upės žiočių. Šie išeiviai istoriniuose šaltiniuose minimi venetų vardu.

Šiaurės Italijoje archeologai aptiko daug žalvarinių dirbinių. Nuo radimo vietos ši kultūra gavo Vilanovos kultūros vardą. Kadangi ji panaši į Halštato kultūrą, tai spėjama, kad jos kūrėjai bus buvę minėtieji ilyrų išeiviai. Vėliau tokių pat radinių buvo aptikta ne tik šiaurės Italijoje, bet ir Jugoslavijoje, ir Austrijoje.

Iš Vilanovos kultūros radinių bene įdomiausi yra žalvariniai indai – situlai, padengti piešiniais, vaizduojančiais senovės žmonių gyvenimą. Tie indai labai panašūs į varinius kibirėlius; jų sienelėse paveikslėliais pavaizduotos ištisos žmonių gyvenimo scenos.

Kitos ilyrų gentys jūros keliu buvo pasiekusios net pietų Italiją, kur ilgainiui buvo asimiliuotos italikų.

Nustumti kitų tautų į nederlingus Bosnijos ir Albanijos kalnus ir būdami susiskaidę į daug kilčių, ilyrai nepajėgė susivienyti ir įkurti didelės valstybės, todėl ėmė nykti.

Žymią dalį ilyrų asimiliavo pietų slavai ir kitos kaimyninės tautos.

Daugelis mokslininkų ilyrų palikuoniais laiko albanus, kurių kalba esanti ilyrų kalbos liekana. Šių dienų albanų kalboje yra daug skolinių iš trakų, romanų, slavų, graikų ir turkų kalbų.

Kalbos ir archeologiniai duomenys nenuginčijamai įrodo, kad labai tolimoje praeityje ilyrai yra buvę artimi baltų kaimynai ir kad toji kaimynystė trukusi tūkstantį metų. Tai, be abejo, buvo dar tuomet, kai prabaltai tebegyveno prie Elbės, vadinasi, kai šioje teritorijoje slavų nė būte nebuvo. Vietomis baltų ir ilyrų protėvių, matyt, ir mišriai gyventa, todėl tarp jų būta labai glaudžių santykių. Ilga kaimynystė atsispindi abiejų tautų vietovardžiuose ir kai kurių žodžių priesagose. Pavyzdžiui, Dalmacijoje yra upė, ilyrų pavadinta Naro vardu (graikiškai vadinama *Naron*). Lietuvoje turime daug panašių vandenvardžių: Narakys, Narasa, Narinis, Naročiukas, Narotis, Narutis, Narupis, Neris ir daug kitų.

Viena ilyrų gentis – panonai – buvo įsikūrusi tarp rytinių Alpių, Dunojaus bei Savos upių, todėl ir kraštas buvo pavadintas Panonija. Kai kurie kalbininkai, norėdami išaiškinti šio vietovardžio prasmę, gretina jį su prūsų k. žodžiu *paneau*, reiškiančiu pelkę.

TOCHARAI IR HETITAI

TOCHARAI

Apie tocharus sužinota tik XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje, kai Sincziane (vakarų Kinijoje) buvo rasti jų rašto paminklai iš V–VIII a. Tai budizmo literatūros fragmentai, indų rašmenimis parašyti dviem kalbomis, kurias dabar sutartinai vadiname A ir B tocharų kalbomis.

Mokslininkai ištyrė, kad, žlugus baktrų-graikų valstybei, jos vietoje II a. pr. Kristų tocharai buvo įkūrę labai didelę savo valstybę.

Iš rašytinių paminklų paaiškėjo, kad tocharų kalbos priklauso kentuminei ide. kalbų grupei. Tai rodo tochariškas žodis *kandh*, reiškiantis šimtą (lot. *centum*). Indoeuropietišką tocharų kilmę rodo, pavyzdžiui, šie jų kalbos žodžiai: *por* – „ugnis“ (gr. *pyr*, vok. *Feuer*), *laks* – „žuvis“ (vok. *Lachs*, rusiškai – *lososj*, liet. – lašiša).

HETITAI

Ir apie hetitus ilgą laiką istorijos mokslas nedaug ką nežinojo. Egipto metraščiai iš II-ojo tūkstantmečio pr. Kr. mini galingą Hati valstybę, buvusią Mažojoje Azijoje. Su šia valstybe Egiptas ilgai kariavo dėl Sirijos. 1295 m. pr. Kr. hetitų karalius Hatusilis III sudarė su Egipto faraonu Ramzium II draugystės sutartį, pasidalydami Siriją ir gretimą šalį. Babilonijos ir Asirijos metraščiai irgi mini Hati valstybę, kuri apie 1600 m. pr. Kr. užėmė Babiloniją ir valdė ją iki hetitų valstybės žlugimo (apie 1200 m. pr. Kr.). Didžiausio klestėjimo metu hetitų valstybei priklausė visa Mažoji Azija, didžioji Sirijos dalis ligi Damasko, Eufrato ir Armėnijos. Apie 1200 m. pr. Kr. hetitų valstybė suskilo į keletą mažų valstybių, pakriko ir nusilpo, todėl jų žemes užėmė Asirija. Žlugus hetitų valstybei, išnyko ir jų kalba. Hetitų valstybė egzistavo nuo XIX iki XII pr. Kr.

1906–1912 m. asiriologo Hugo Vinklerio suorganizuota ekspedicija prie Bogazkiojo kaimo (Turkijoje – 145 km į rytus nuo Ankaros) atkasė sugriautą hetitų sostinę Hatusą ir aptiko hetitų raštų archyvą, susidedantį iš 13 000 molinių dantiraščio plytelių; vėliau tokių plytelių buvo rasta dar daugiau. Šiuos hetitų kyliaraščius (dantiraščius) 1915 m. išskaitė čekų mokslininkas B. Hroznas.

1947 m. šiaurės Sirijoje prie Karatepės buvo rasta nemaža hieroglifinių tekstų dviem kalbomis – hetitų ir finikiečių. Tolygūs dviem kalbomis rašyti tekstai vadinami bilingvėmis. Bilingvės padėjo išskaityti hieroglifinę hetitų kalbą. Paaiškėjo, kad jos rašytos II–I tūkstantmetyje pr. Kr. Šie dantiraščiai ir hieroglifai yra seniausi iš visų indoeuropiečių kalbų rašto paminklų. Jie nepaprastai svarbūs lyginamajai kalbotyrai.

Iššifravus hetitų rašto paminklus, neabejotinai buvo įrodyta, kad hetitų kalba priklauso ide. kalbų šeimai. Tuo kiekvienas gali įsitikinti iš šių pavyzdžių: hetitų k. žodis *lukk* – „šviesti“, „spindėti“ – artimas lotynų k. žodžiui *lux* – „šviesa“, graikų k. žodžiui *leukos* – „šviesus“, „baltas“, lietuvių k. žodžiui *laukas* – balta kakta gyvulys; hetitų *eš* – „būti“ artimas lietuvių k. žodžiui *esu* ir latvių k. žodžiui *esmu*, hetitų *adanna* – „valgis“ („ėdalas“) artimas lotynų k. žodžiui *edere* ir latvių *ēdu* („valgau“), o *hap* – „upė“ atliepia prūsišką upės pavadinimą – *ape*; hetitų *nebiš* – „dangus“ artimas rusų k. žodžiams *nebo* ir *nebesa* – „dangus“ ir „padangė“.

ARIJAI

Viena indoeuropiečių šaka – indoiranėnai pasivadino arijais, tai yra „kilmingaisiais“. Jie kalbėjo indoiranėnų prokalbe, kuri vėliau suskilo į indų ir iranėnų (persų) kalbas. Iškeliaavę iš Europos,

indoiranėnai kurį laiką gyveno bendroje visų arijų protėvynėje – Vidurinėje Azijoje (dabartinėje Uzbekijos teritorijoje). Ten jie vertėsi gyvulininkyste.

INDAI

Ieškodamos naujų žemių, kai kurios indoiranėnų gentys apie 2000 m. pr. Kr. iš šiaurės vakarų pradėjo veržtis į Indiją, stengdamosi įsikurti derlingame Indo upės slėnyje (Pendžabe). Ten jos atrado begyvenančius juodosios rasės žmones – raundus ir privertė juos trauktis į kalnus. Atitrūkusios nuo likusiųjų protėvynėje indoiranėnų, šios ateivių gentys davė pradžią indams.

Pagausėjus gyventojų ir plūstant naujoms arijų bangoms, indai, aplenkę Taro dykumą, ėmė slinkti į pietus. Ten jie susidūrė su tamsiaodžiais žmonėmis – dravidais. Dravidai ir mundai – senieji Indijos gyventojai (čiabuviai, autochtonai). Jie buvo sukūrę aukštą kultūrą dar prieš arijams ateinant. Po ilgai trukusių kovų indams pasisekė nustumti dravidus toliau į pietus – į Dekano plokštikalnę. Po to indai pradėjo veržtis į Gango upės slėnį. Užėmę beveik visą Indiją, indai kūrė savo valstybes, valdomas kunigaikščių-radžų. VI ir V a. pr. Kr. Indijoje buvo dvi kiek didesnės valstybės – Košala ir Magadha, valdomos karalių.

Kurį laiką dalį Indijos valdė persai (327–325 m. pr. Kr.). Pendžabą nukariavo Aleksandras Makedonietis. Po jo mirties sukilę indai išvijoję makedoniečius. Sukilėlių vado Čandrahuptos vaikaičiui Ašokui (272–232 m. pr. Kr.) pasisekė suvienyti beveik visą Indiją, įskaitant Beludžistaną ir dalį Afganistano. Tik Dekane buvo likę smulkių nepriklausomų dravidų valstybėlių.

Didelį vaidmenį Indijos visuomeniniame gyvenime vaidino dvasininkai – brahmanai. Jie buvo žymiausi kastų rėmėjai. Kastos – tai uždaros visuomeninės žmonių grupės, kurias tarpusavyje jungia bendras verslas, bendri papročiai bei įstatymai, draudžiantys mišrias vedybas. Kastos skirstomos į „aukštąsias“ ir „žemąsias“, todėl kastinė sistema, būdama aiškiai skirstomojo pobūdžio, padėjo įsigalėti turtingiesiems (užkariautojams) ir įteisino užimtų kraštų gyventojų išnaudojimą. Pradžioje buvo 4 kastos: brahmānai – dvasininkai, kšātrijai – kareiviai, vaišijai – žemdirbiai, amatininkai ir pirkliai, šudrai – tarnai. Su šudrais, atliekančiais nešvariausius darbus, kitos kastos nebendravo, vengdavo prie jų net prisiliesti.

Brahmanai, siekdami įamžinti kastinę sistemą, paskelbė, kad kastas leidęs vyriausias dievas Brahma. Iš savo galvos jis sukūręs brahmanus, iš rankų – kšatrijus, iš kojų – vaišijus, o iš pėdų – šudrus.

I-ajame tūkstantmetyje per. Kr. indai susipažino su geležies gamyba. Geležiniai įrankiai padėjo pajungti turtingą krašto gamtą žmogaus gerovei, padėjo kovoti su liūtais, tigris, leopardais ir kitais žvėrimis.

Indai prisijaukino ne tik buivolus, bet ir dramblius. Prijaukinti drambliai buvo naudojami sunkiausiems darbams atlikti, medžioklei ir karo reikalams.

Be įvairių javų, senovės indai augino medvilnę ir cukrines nendres. Iš medvilnės siūlų indų moterys ausdavo labai plonus audinius.

Indai sukūrė aukštą ir labai savitą kultūrą. Jie turėjo savo raštą iš 50 rašmenų ir skaitmenis. Su indų išrastais skaitmenimis europiečiai susipažino arabams tarpininkaujant, todėl mūsų vartojami skaitmenys dabar vadinami arabiškais. Indai išrado ir šachmatus, kurie taip pat paplito visame pasaulyje. Jie sukūrė daug puikių architektūros, skulptūros ir literatūros kūrinių. Matyt, nuostabi, pasižyminti dideliais kontrastais krašto gamta stipriai veikė senovės indų vaizduotę, ir buvo sukurti garsūs indų liaudies kūriniai – Rigvėdų himnai, kurie, perduodami iš lūpų į lūpas, vėliau buvo užrašyti Pendžabo senovės indų tarme. Dvi žymiausios indų poemos – Mahābhāratas ir Rāmāyanas – buvo parašytos epinio sanskrito kalba. Jaunesnis už epinį sanskritą, yra klasikinis sanskritas, kuris tapo indų literatūros ir mokslo kalba.

Lygia greta vystėsi liaudies kalbos tarmės, iš kurių vėliau susidarė atskiros šių dienų indų kalbos: hindi, urdų, bengalų, biharų, pendžabų, marathų, kašmyrų, gudžaratų, asamų ir kitos. Didelė Indijos teritorija, įvairių tautų antplūdžiai, sunkios susisiekimo sąlygos (dėl išplitusių džiunglių ir dykumų) buvo pagrindinės priežastys, padėjusios atsirasti atskiroms indų kalboms ir tarmėms.

IRANĖNAI

Ieškodama naujų, patogesnių ir platesnių gyvenamųjų vietų, kita arijų šaka – medai ir persai iškeliavo iš Vidurinės Azijos ir įsikūrė krašte, kurį pavadino Iranu. Irano aukštuma – tai iš visų pusių kalnų apsuptos stepės, pusdykumės ir dykumos. Bet kalnuotieji Irano aukštumos pakraščiai yra žydišios derlingos lygumos, kur buvo galima gražiai ir pasiturinčiai gyventi.

Pirmiausia iškilo arijų padermės tauta – medai. Išsivadavę iš Asirijos jungo, jie įkūrė savo valstybę. Medų valstybę vėliau nukariavo persai. Persams sekėsi kariuoti su kaimynais, todėl jų valstybė tapo didelė ir galinga. 331 m. pr. Kr. ją nukariavo Aleksandras Makedonietis.

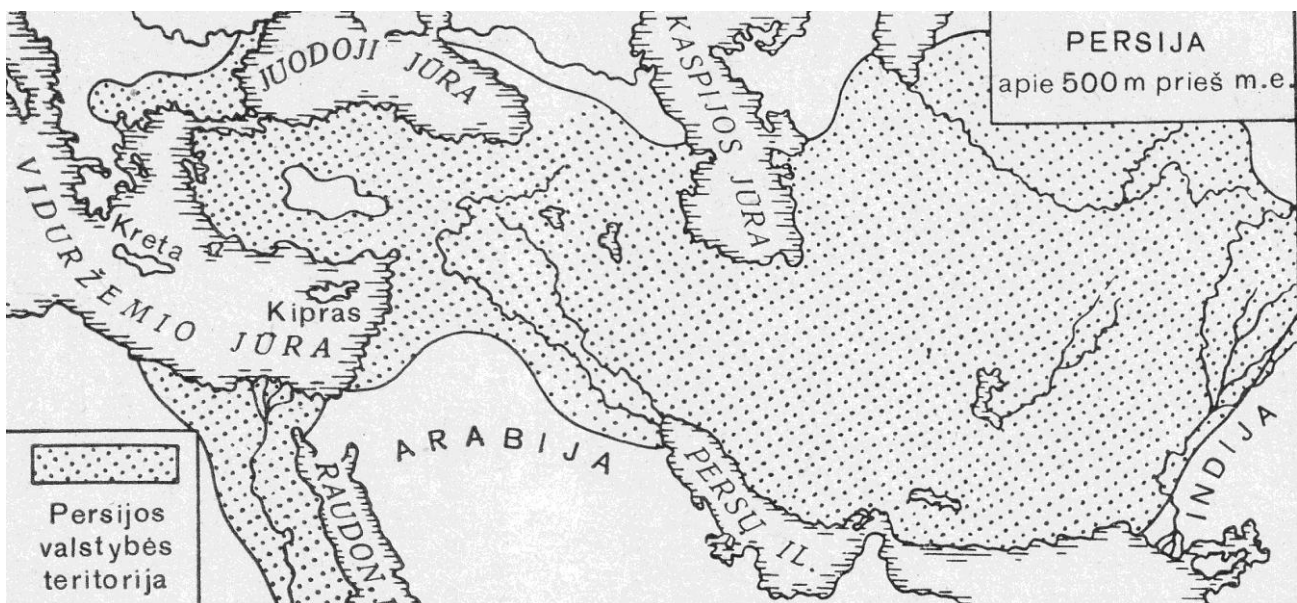
Šių dienų Afganistano teritorijoje III a. pr. Kr. egzistavo Baktrijos valstybė. Jos gyventojai buvo mišrūs: artimi arijams baktrai ir graikai. Valstybės sostinė buvo Baktra. Baktrijos geografinė padėtis padėjo jai vaidinti kultūros tarpininko vaidmenį tarp rytų ir vakarų kultūrų.

Seniausias iranėnų kalbos paminklas yra Avesta. Tai religinių tekstų rinkinys. Daugiausia iranėnų kalbos paminklų išliko rašytų senąja persų kalba.

Iranėnų (persų) kalbų šakai priklauso tadžikų, beludžių, tatų, talyšų, kurdų ir kitos kalbos.

Dalis iranėnų įsikūrė pietų Europos stepėse. Tai buvo skitai ir jiems giminingi sarmatai. Sarmatai įsikūrė tarp Volgos ir Dono, o skitai – pietų Ukrainos stepėse prie Juodosios jūros. Čia nuo neatmenamų laikų gyveno kimerų tauta. Kimerai narsiai gynėsi nuo atėjų skitų, bet VII a. pr. Kr. ėmė trauktis ir pirmiausia įsiveržė į Balkanų pusiasalį, o paskui į Mažąją Aziją. 679 m. pr. Kr. juos nugalėjo Asirijos karaliaus Asarhadono kariuomenė.

Skitų gyvenimą smulkiai aprašė istorijos tėvas Herodotas. Vėliau daug apie juos sužinota iš archeologinių radinių. Aprašydamas skitus, Herodotas pamini ir šiaurinius jų kaimynus – neurus, melanchlenus ir budinus. „Melanchlenas“ reiškia juodą apsiaustą, matyt, melanchlenai bus dėvėję tokius apsiaustus. Etninė neurų, budinų ir melanchlenų priklausomybė dar galutinai nėra paaiškėjusi. Vieni tyrinėtojai laiko juos baltais, kiti – slavais. Pastaruoju metu vis labiau įsigali pažiūra, kad jie buvę baltai.

Persija apie 500 m. pr. Kr.

Herodotas mini daug skitų genčių. Vienas skitų gentis jis vadina karališkaisiais skitais, kitas – skitais žemdirbiais, trečias – skitais klajokliais.

Svarbiausias skitų turtas buvo naminiai gyvuliai, o jų pasididžiavimas – didelės arklių bandos.

Skitai žemdirbiai augino kviečius ne tik sau, bet ir eksportui. Tuos kviečius iš skitų supirkdavo arba iškeisdavo į savo prekes graikų kolonistai, įsikūrę Juodosios jūros pakrantėse. Graikų kolonistai supirktais kviečiais aprūpindavo visą Graikiją.

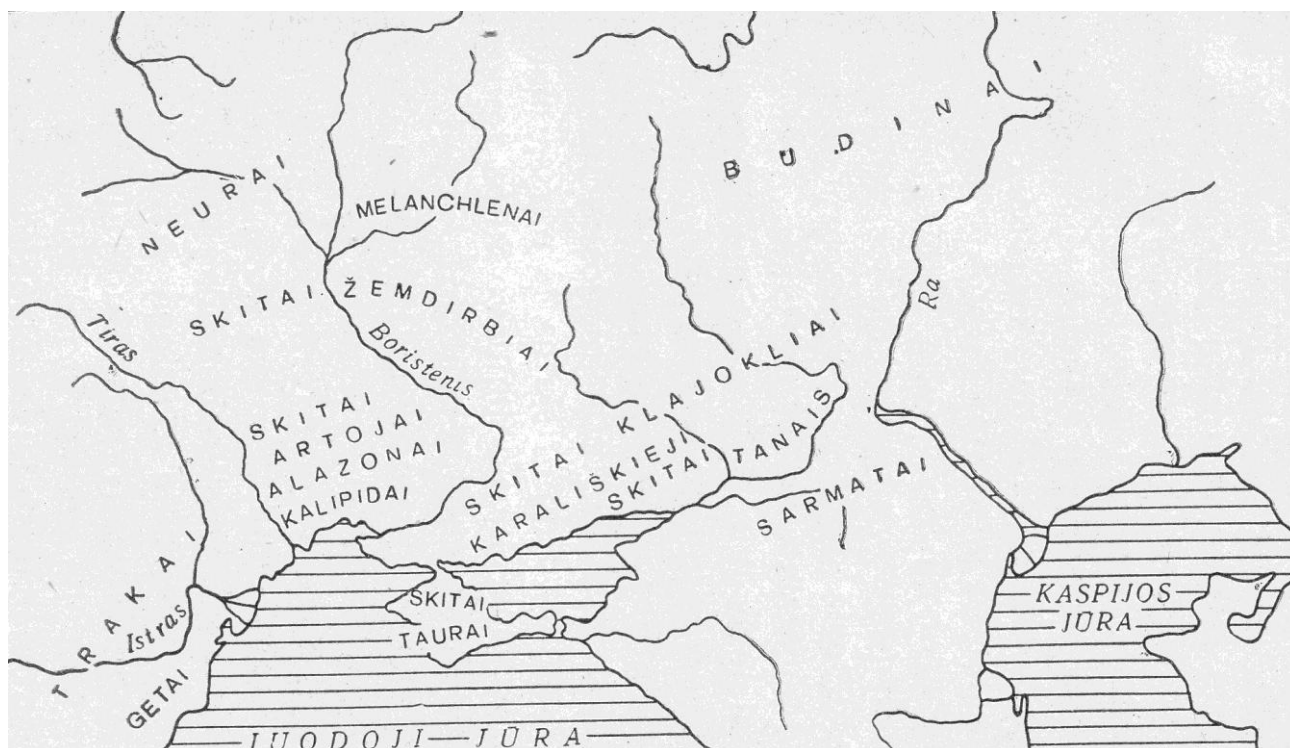
Archeologiniai radiniai patvirtina neabejotiną graikų įtaką skitų kultūrai. Graikų amatininkai mokėjo prisitaikyti prie skitų skonio. Jie gamindavo tokias prekes, kurios turėdavo geriausią paklausą skitų kraštuose.

Skitų pilkapiuose – kurganuose – archeologai atrado daug meniškai padarytų varinių, sidabrinų ir auksinių papuošalų, įvairių ginklų ir namų apyvokos daiktų. Tai rodo, kad skitai buvo pasiekę gana aukštą kultūros lygį, o iš prekybos su graikais – pralobę. Papuošalus ir šiaip daiktus skitai mėgo puošti geometriniais ornamentais ir gyvulių bei žvėrių figūromis.

Gimininga skitų kalba yra osetinų (Osetijoje) ir puštų kalba (Afganistane).

IV a. pr. Kr. į skitų žemes iš rytų pradėjo veržtis jiems giminingi sarmatai. Jie elgėsi ne kaip giminės, bet kaip priešai. Apsiginklavę ilgais geležiniais kalavijais, jie be pasigailėjimo žudė ir naikino skitus. Vieni skitai, bėgdami nuo sarmatų, įsikūrė Kryme, kiti – Dunojaus žemupyje. Vėliau jie buvo kitų tautų asimiliuoti. Jokių rašto paminklų skitai nepaliko. Išliko tik skitų vietovardžių, o senovės graikų raštuose buvo užfiksuoti atskiri žodžiai ir jų asmenvardžiai. Tos liekanos rodo, kad skitai buvo iranėnų (persų) gentis.

Archeologai kalnuotajame Altajuje (Sibire) atrado suledėjusius skitų pilkapius. Šaltis čia gerai apsaugojo ne tik medinius dirbinius, bet ir vilnonius drabužius, avalynę ir visa kita. Tie radiniai patvirtino, kad senais priešistoriniais laikais tos skitų gentys prekiaavo su tolimais kraštais ir turėjo gerų amatininkų, sugebėjusių pagaminti meniškų dirbinių.

Skitai ir jų kaimynai (pagal Herodotą)

Sarmatai nebesukūrė tokios aukštos kultūros, kaip skitai. Vienos sarmatų gentys iš pietų Ukrainos stepių persikėlė į Vengrijos žemumos stepes, o kitas antrame amžiuje išblaškė atsibastę prie

Juodosios jūros germanai (gotai ir heruliai). Kaip ir skitus, taip ir sarmatus ištiko vienodas likimas: juos asimiliavo kitos tautos. Jokių rašto paminklų sarmatai nepaliko.

Apie karingų sarmatų kilmę Herodotas užrašė tokią legendą. Senų senovėje gyvenusios labai karingos moterys amazonės. Kartą prie Termodonto upės jos užpuolė graikų karinį dalinį. Graikai kovą laimėjo ir trimis laivais išplaukė iš ten su paimtomis į nelaisvę amazonėmis. Bet amazonių būta klastingų. Atviroje jūroje jos puolė graikų karius ir visus išžudė. Tačiau amazonės nemokėjo naudotis nei vairu, nei burėmis, nei irklais, todėl nevairuojamas jų laivas plaukė pavėjui ir sustojo prie Kremnos, Azovo jūros pakrantėje. Čia jos paliko laivus ir stepėje pamatė besiganančių arklių būrį. Užgrobusias arklius, raitos ir gerai ginkluotos amazonės pradėjo užpuldinėti skitus. Skitų jaunikaičiams tokios narsios moterys labai patikusios. Amazonės už jų ištekėjusios. Iš skitų ir amazonių palikuonių atsiradę sarmatai. Jie apsigyvenę į rytus nuo Azovo jūros. Narsumu ir karingumu sarmatų moterys nenusileisdavo vyrams. Apsirengusios vyriškais drabužiais, jos kartu su vyrais traukdavo ir į medžioklę, ir į karą. Kiekviena sarmatų mergina tol netekėdavusi, kol kare nenužudydavusi trijų priešų. Sarmatai savo žmonas gerbdavo ir jų klausydavo.

Matyt, ta legenda atspindi matriarchato laikus.

Stanislovas Tarvydas, *Indoeuropiečiai*, Vilnius: Vaga, 1970.